

Գ. Վ. ՊԼԵԽԱՆՈՎ

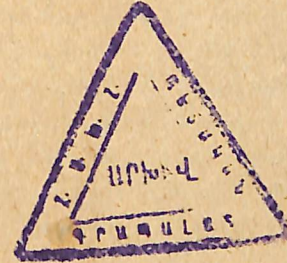
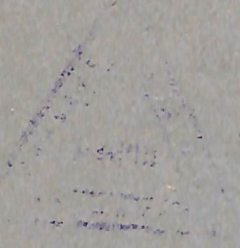
ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ՄԵԶ ԱՆՅԱՏԻ
ՈՒՆԵՑԱԾ ԴԵՐԻ ՀԱՐՑԻ ԾՈՒՐՋԸ

Գ Ե Տ Հ Ր Ա Ց

ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՀՐԱՏԱՐԱԿԶՈՒԹՅՈՒՆ
ՑԵՐԵՎԱՆ ● 1929

Գ. Վ. ՊԼԵԽԱՆՈՎ

ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ՄԵԶ ԱՆՀԱՏԻ
ՈՒՆԵՑԱԾ ԴԵՐԻ ՀԱՐՑԻ ՇՈՒՐՋԸ

ՀՐԱՏԱՐԱԿԶՈՒԹՅԱՆ ԿՈՂՄԻՑ

Գ. Վ. Պլեխանովի «Պատմության մեջ անհատի ունեցած դերի հարցի շուրջը» աշխատությունն առաջին անգամ տպագրվել է 1898 թ. «Научное обозрение»-յի մեջ Ա. Կիրսանով կեղծանունով: Հետագայում նա մտավ «За двадцать лет» ժողովածուի մեջ. Պլեխանովի յերկերի ժողովածուի մեջ բերվում է 1925 թ. հրատարակության VIII հատորում:

Այս աշխատությունը ամենաաչքի ընկնող տեղերից մեկն է գրավում Պլեխանովի ուրիշ այնպիսի աշխատությունների շարքում, վորոնք նվիրված են մարքսիզմի հիմնավորմանն ու պաշտպանությանը և հասարակական զարգացման մարքսիստական թեորիայի պրոպագանդային:

Մարքսիզմի թշնամիները վաղուց ջանում էին մարքսիզմը մեղադրել նրանում, վոր իբրև թե նա ժխտում է անհատի դերն ու նշանակությունը հասարակական զարգացման մեջ և պատմական շարժումն իսկ դարձնում է ինչ-վոր ճակատագրական, անանուն, գիմազուրկ մի բան: Նման մի բամբասանք առանձին ջանասիրությամբ տարածում էին 90-ական թվականներին ուսական նարոդնիկները՝ մարքսիզմի ամենակատաղի թշնամիները:

Պլեխանովի «Պատմության մեջ անհատի ունեցած դերի հարցի շուրջը» աշխատությունն անագին դեր է խաղացել մարքսիզմի հասցեյին արած այդ ամենաչար բամբասանքը մերկացնելու և պատմության մեջ անհատի ունեցած դերի նկատմամբ մարքսիզմի իսկական հայացքը պարզելու գործում:

Մարքսիստական գրականության մեջ Պլեխանովի այս աշխատությունը հանդիսանում է լավագույններից մեկը: Տաղանդավոր, պատկերավոր գրված, սրամտությամբ փայլող այս աշխատությունը ներկայումս էլ համակում է ընթերցողին և ող-

Г. В. ПЛЕХАНОВ
К ВОПРОСУ О РОЛИ
ЛИЧНОСТИ В ИСТОРИИ

Армгиз—Издательство полит. литературы

Երևան, 1939

11-286289/1

նում ե ճշտորեն պարզելու հասարակական զարգացման մեջ անհատի ունեցած դերի հարցը:

Պատմութեան մեջ անհատի ունեցած դերի վերաբերյալ մարքսիզմի հայացքները փայլուն կերպով շարադրելու հետ մեկտեղ այս աշխատութեանը խորտակիչ հարված հասցրեց նարդոնիկական թեորիայի հիմունքներից մեկին, «հերոսների» և «ամբոխի» թեորիային, վորի համաձայն՝ մարդկութեան պատմութեանը զարգանում է վոչ թե իբրև վորոշ, որինաչափ պրոցես, այլ ընթանում է պատահական ուղիներով՝ «քննադատորեն մտածող անհատների» դեղատոմսերով ու յերևակայութեամբ և կերտվում է իբրև թե միայն «հերոսների» ձեռքով, իսկ ժողովրդական մասսան մնում է «իներտ ուժ», «ամբոխ» և նա («հերոսը») «չի կարող նրա վրա նայել վերից վար, չի կարող չզիտակցել, վոր բանն ամբողջ նրա, հերոսի մեջ է, այնինչ ամբոխն ամեն մի ստեղծագործ տարրի խորթ մի մասսա յե, գերոսների անազին քանակութեան նման մի ինչ-վոր բան, վորոնք բարերար նշանակութեան ստանում են միայն այն դեպքում, յերբ ներողամտաբար նրանց գլուխ ե կանգնում մի բարի, «քննադատորեն մտածող» միավոր» (Պլեխանով, Պատմութեան նկատմամբ մոնիստական հայացքի զարգացման հարցի շուրջը, հ. VII, էջ 156): Պլեխանովն այդ հայացքներից քար քարի վրա չի թողնում, միաժամանակ ջախջախելով նաև այն քաղաքական հետադարձութեանները, վոր անում եյին նարդոնիկները (իսկ հետագայում նաև եսերները) այդ «թեորիայից», հրաժարումը մասսայական հեղափոխական պայքարից, հեղափոխական մասսայական կուսակցութեան կազմակերպումը բացառող անհատական տեորի քարոզը:

Նրա հետ մեկտեղ Պլեխանովն այս աշխատութեան մեջ ջախջախում է նաև կապիտալիզմի ուղղակի ջատագովների հետադարձութեանները, վորոնք ջանում եյին հասարակական զարգացման որինաչափ բնույթը վկայակոչելով «թեորիայեան» հիմնավորել կապիտալիզմի դեմ պայքարելուց բանվորների հրաժարվելու անհրաժեշտութեանը և, այդպիսով, պատմական շարժումից դուրս գցելու նրա հիմնական շարժիչ ուժը՝ հեղափոխական դասակարգը և հեղափոխական դասակարգի առաջնորդներին:

Այն անհեթեթ հետադարձութեանը, թե քանի վոր հասարակա-

կան զարգացումը հանդիսանում է որինաչափ պրոցես, ապա, հետևաբար, «անհատը վոչինչ չի կարող»,—այդ հետադարձութեանը, վոր մարքսիզմը դիտակցորեն խեղաթյուրող նարդոնիկները ջանում եյին նրան վերագրել, կապիտալիզմի բացահայտ պաշտպանները, ջատագովները նույնպես ջանում եյին Մարքսի ուսմունքի իսկական վոգու տեղ անցկացնել: Պլեխանովը ջախջախում է նաև այդ փորձը: Մարդկութեան պատմութեանն որինաչափ պրոցես է, բայց նա ընթանում է վոչ թե մարդկանց կողքով, այլ կատարվում է մարդկանց ձեռքով, վորոնք իրենք են դնում շարժման խնդիրները և դրանք լուծում են դարաշրջանի պատմական պայմաններին համապատասխան, ուստի և մարդկանց գործունեութեանը չի կարող անազին նշանակութեան չունենալ պատմութեան մեջ: Պլեխանովը հիանալի ցույց է տալիս և հիմնավորում նաև այն բացառիկ դերը, վոր պատմութեան մեջ կարող է խաղալ աչքի ընկնող անհատը: Պլեխանովն ասում է, վոր մեծ մարդը մեծ է նրանով, վոր «նա ունի այնպիսի առանձնահատկութեաններ, վորոնք նրան առավել ընդունակ են դարձնում ծառայելու իր ժամանակի հասարակական այն մեծ կարիքներին, վորոնք առաջացել են ընդհանուր ու հատուկ պատճառների ազդեցութեան տակ: Կարելի է հերոսների մասին իր գրած հայտնի աշխատութեան մեջ մեծ մարդկանց սկզբնորդները (Beginners) է անվանում: Այդ շատ հաջող կոչում է: Մեծ մարդն հենց սկսող է հանդիսանում, վորովհետև նա մյուսներից ավելի ներուժ է տեսնում և ուրիշներից ավելի ուժեղ է կամենում» (Պլեխանով, Պատմութեան մեջ անհատի ունեցած դերի հարցի շուրջը, հ. VIII, էջ 304—305):

Աչքի ընկնող անհատի ուժը դասակարգի հետ, մասսաների հետ, ժողովրդի հետ նրա ունեցած կապի մեջ է, նրա ուժը մասսաները կազմակերպելու ունակութեան մեջ է, պատմական շարժման ընթացքը նախատեսելու ունակութեան մեջ է: Հակառակ դեպքում անհատի դերն ի չիք կդառնա: Ընդգծելով մասսաների մեծ ուժը, վորպես պատմութեան իսկական կերտողների, ընկեր Ստալինն ասում է. «Միայն ժողովուրդն է անմահ: Մնացած ամեն ինչ անցողիկ է: Ուստի և պետք է կարողանալ թանգ գնահատել ժողովրդի վստահութեանը»:

Պլեխանովի «Պատմութեան մեջ անհատի ունեցած դերի

հարցի շուրջը» աշխատութիւնը, չնայած վոր ինքը Պլեխանովը հետադաշում, կարվելով մասսաներից, սկսեց քաղաքականապէս կազալ, մինչև այժմ ել շատ մեծ նշանակութիւնն է պահում: Նա կարող է մեծ ոգնութիւնն ցույց տալ մեր յերիտասարդութիւնը՝ ճշտորեն բացատրելու պատմութիւնն մեջ անհատի ունեցած դերի մասին մարքսիստական ուսմունքը և ոգնել պատմութիւնն մեջ անհատի ունեցած դերի նկատմամբ նարոզնիկական-եսերական հայացքների մնացուկների դեմ մղվող պայքարում:

Լենինը գրել է, վոր «հսկայական են նրա (Պլեխանովի— Խմբ.) անձնական ծառայութիւններն անցյալում: 20 տարվա ընթացքում, 1883—1903, նա տվեց բազմաթիվ հիանալի յերկեր, մանավանդ ոպորտունիստների, մախիստների, նարոզնիկների դեմ» (Լենին, հ. XVII, էջ 415—416): Լենինը յերիտասարդ կոմունիստներին մատնանշում էր, վոր անհրաժեշտ է ուսումնասիրել Պլեխանովի փիլիսոփայական աշխատութիւնները, պնդում էր, վոր դրանք պետք է վերահրատարակվեն և մտցվեն «Կոմունիզմի պարտադիր դասագրքերի սերիայի մեջ» (Լենին, հ. XXVI, էջ 135):

I

Յոթանասնական թվականները յերկրորդ կիսին հանգուցյալ Կարլիցը մի հոգված է գրել՝ «Խելքը և զգացմունքը, վորպէս առաջագիմութիւնն գործոններ», վորի մեջ նա, Սպենսերին վկայակոչելով, ապացուցում էր, վոր մարդկութիւնն առաջընթաց շարժման մեջ գլխավոր դերը պատկանում է զգացմունքին, իսկ խելքը յերկրորդական և այն ել կատարելապէս յենթակա դեր է խաղում: Կարլիցին առարկել էր մի «պատվարժան սոցիոլոգ», հեզնական զարմանք արտահայտելով այն թեորիայի աւթիվ, վորը խելքը «կրունկին» էր տեղավորում: «Պատվարժան սոցիոլոգը», հասկանալի յե, իրավացի յեր, խելքը պաշտպանելով: Սակայն նա ավելի իրավացի կլիներ, յեթե առանց Կարլիցի բարձրացրած հարցի եյութիւնը շոշափելու, ցույց տար, թե ինչ ատիճանի անկարելի ու անթույլատրելի յե այդ հարցադրումն ինքնին: Իրոք, «գործոնների» թեորիան ինքնըստինքյան արդեն անհիմն է, վորովհետև նա քմահաճորեն առանձնացնում է հասարակատն կյանքի տարրեր կողմերը և անձնավորում է նրանց՝ դարձնելով հատուկ տեսակի ուժեր, վորոնք տարրեր կողմերից և անհավասար հաջողութիւն մղում են հասարակական մարդուն առաջագիմութիւնն ուղիով: Բայց ել ավելի անհիմն է այդ թեորիան այն կերպարանքով, վոր ստացել է նա Կարլիցի մոտ, վորը հատուկ սոցիոլոգիական անձնավորութիւններ (հիպոտասաներ) է դարձրել արդեն վոչ թե հասարակական մտադու գործունէյութիւնն այս կամ այն կողմը, այլ անհատական գիտակցութիւնն տարրեր բնագավառները: Այդ իսկապէս վոր արատրակցիայի Հերկուլեսյան սյուներ են. ավելի հեռուն գնալու այլևս տեղ չկա, վորովհետև հետո սկսվում է արդեն միանգամայն ակրնհայտ անհեթեթութիւնն կոմիկական թագավորութիւնը: «Պատվարժան սոցիոլոգին» հարկավոր էր հենց սրա վրա դարձնել

Կարլիցի և նրա ընթերցողներին ուշադրութեամբ: Յերևան հանե-
լով այն, թե արատակցիայի վորպիսի խորքեր ե գցել Կարլի-
ցին՝ պատմութեան մեջ գերիշխող «գործոնը» գտնելու ձգտումը,
«պատվարժան սոցիոլոգը», գուցե, պատահամբ վորևե բան աներ-
նակ գործոններին թեորիայի քննադատութեան համար: Այդ մեզ
բոլորիս ել խիստ ոգտակար կլինէր այն ժամանակ: Բայց նա իր
կոչման բարձրութեան վրա չգտնվեց: Նա ինքը ևս նույն թեո-
րիայի տեսակետին եր կանգնած, տարբերվելով Կարլիցից
միայն իր հակումով դեպի եկլիկիզմը, վորի շնորհիվ բոլոր «գոր-
ծոնները» նրան հավասարապես կարևոր եյին թվում: Նրա խել-
քի եկլիկաիկական հատկութեաններն առանձնապես պայծառ
արտահայտվեցին հետագայում՝ դիալեկտիկական մատերիալիզմի
դեմ նրա արած հարձակումների մեջ, վորի մեջ նա տեսել եր մի
ուսմունք, վորը մյուս բոլոր «գործոնները» զոհում ե անտեսա-
կանին և անհատի դերը պատմութեան մեջ զերոյի յե հավասա-
րեցնում: «Պատվարժան սոցիոլոգի» մտքով անդամ չեք անցնում,
թե դիալեկտիկական մատերիալիզմը խորթ ե «գործոնների» տե-
սակետին, և վոր արամբանորեն մտածելու կատարելապես ան-
ընդունակ լինելու դեպքում միայն կարելի յե նրա մեջ այսպես
կոչված ֆիլիսթիզմի արդարացումը տեսնել: Հարկավոր ե նկատել,
վոր «պատվարժան սոցիոլոգի» այդ վրիպումի մեջ, իրոք, որի-
գինալ վոչ մի բան չկա. այդ վրիպումն ունեցել են, ունեն և,
հավանորեն, դեռ յերկար պիտի ունենան շատ և շատ ուրիշ-
ները...

Մատերիալիստներին սկսեցին քվիեթիզմին հակվելու մեջ
մեղադրել արդեն այն ժամանակ, յերբ նրանք դեռևս բնութեան
և պատմութեան մասին դիալեկտիկական հայացք չեյին մշակել:
«Ժամանակների խորքը» չգնալով, մենք կհիշեցնենք Անգլիայի
հայտնի գիտնական Պրիստլիցի վեճը Պրայսի հետ: Պրիստլիցի
ուսմունքը քննելով, Պրայսն ապացուցում եր, ի միջի այլոց, վոր
մատերիալիզմն անհամաձայնելի յե ազատութեան հասկացողու-
թեան հետ և վերացնում ե անհատի վորևե ինքնագործունեյու-
թեանը: Իրան ի պատասխան Պրիստլիցը վկայակոչեց առորյա
փորձը: «Յեա չեմ խոսում իմ մասին, թեպետ ինձ ևս, իհարկե,
չի կարելի անվանել ամենաանշարժը բոլոր կենդանիների մեջ
(am not the most torpid and lifeless of all animals), բայց հարց-

նում եմ ձեզ, վժարեղ դուք կգտնեք մտքի ավելի մեծ յեռանդ,
ավելի ակտիվութեան, ավելի ուժ ու համարութեան ամենակա-
րևոր նպատակների հետապնդման մեջ, քան այդ կարելի յե
գտնել անհրաժեշտութեան ուսմունքի հետևորդների շրջանում»:
Պրիստլիցը նկատի ուներ այն ժամանակ այսպես կոչված christian
necessarians կրոնական գեմոլորատիկ աղանդը*): Չգիտենք, ար-
դյոք ձիշտ այնպես գործունյա՝ յեր այդ աղանդը, ինչպես այդ
կարծում եր նրան պատկանող Պրիստլիցը: Բայց այդ կարևոր ել
չե: Վոչ մի կասկածի յենթակա չե այն հանգամանքը, վոր մարդ-
կութեան կամքի մասին մատերիալիստական հայացքն սքանչե-
լիորեն հաշտվում ե ամենայեռանդուն գործունեյութեան հետ
գործնականում: Լանսոնը նկատում ե, վոր «այն բոլոր ուսմունք-
ները, վորոնք դիմել են մարդկային կամքին ամենամեծ պա-
հանջներով, սկզբունքով հաստատել են նրա անդորութեանը.
նրանք բացասել են ազատութեանը և աշխարհը յենթարկել
Փատալիզմին»**): Լանսոնն իրավացի չե, կարծելով, թե կամքի
այսպես կոչված ազատութեան ամեն մի բացատում Փատալիզմի
յե հասցնում, բայց այդ նրան չի խանգարել նկատելու պատ-
մական վերին աստիճանի հետաքրքրական մի փաստ. իրոք,
պատմութեանը ցույց ե տալիս, վոր նույնիսկ Փատալիզմը վոչ
միայն միշտ չի խանգարում գործնականում յեռանդուն գործե-
լու, այլ, ընդհակառակը, վորոչ դարաշրջաններում հոգեբանորեն
ամենաթեթեւ հիմքն ե յեղի այդպիսի գործողարքան: Վորպես ապա-
ցույց բերենք պուրիտաններին, վորոնք իրենց յեռանդով գերա-
զանցել եյին XVII դարի Անգլիայի մնացած բոլոր կուսակցու-
թեանները: Բերենք նաև Մանմեդի հետևորդներին, վորոնք կարճ
ժամանակամիջոցում իրենց իշխանութեանը յենթարկեցին մի
անաղին հողաշերտ Հնդկաստանից մինչև Իսպանիա: Խիստ սխալ-
վում են նրանք, վորոնց կարծիքով բավական ե համոզվենք,
վոր դեպքերի տվյալ շարքն անխուսափելի յե գալիս, վորպեսզի

*) XVII դարի Ֆրանսացուն շատ կղարմացներ մատերիալիզմի այդպի-
սի գուզողումը կրոնական գործատիկայի հետ: Անգլիայում այդպիսի գուզող-
ումը վոչ վոքի տարրինակ չեթ թվում: Պրիստլիցն ինքը շատ կրոնագիր
մարդ եր. ինչքան քաղաք, այնքան բարձր:

**) Տես նրա «Փրանսական գրականութեան պատմութեան» ուսեքեն
թարգմանութեանը, հատոր 1, եջ 511:

մեր մեջ նրան աջակցելու կամ հակադրելու հոգեբանական ամեն մի հնարավորութիւնը (չքանա*)):

Այստեղ ամեն ինչ կախված է նրանից, թե իմ սեփական գործունեութիւնը կազմում է, արդյոք, անհրաժեշտ մի ողակն անհրաժեշտ դեպքերի շղթայում: Յեթե այո, ապա ավելի պակաս տատանումներ եմ ունենում յես և ավելի վճռականորեն եմ գործում: Յե՛վ դրանում զարմանալի բան չկա, յերբ մենք ստում ենք, թե ավյալ անհասն իր գործունեութիւնը համարում է անհրաժեշտ մի ողակը անհրաժեշտ դեպքերի շղթայում, այդ նշանակում է, ի միջի այլոց, վոր նրա համար կամքի ազատութեան բացակայութիւնը համազոր է անգործութեան կատարյալ անընդունակութեան, և վոր կամքի ազատութեան այդ բացակայութիւնը նրա գիտակցութեան մեջ անդրադառնում է վորպէս անհնարինութիւն՝ այլ կետ պարփելու, քան նա վարվում է: Այդ հենց այն հոգեբանական տրամադրութիւնն է, վոր կարելի չէ արտահայտել Լութերի հոգակալութեան խոսքերով՝ «Hier stehe ich, ich kann nicht anders», և վորի շնորհիվ մարդիկ յերևան են հանում ամենասանսանձ յեռանդ, կատարում են ամենաապշտպանցիչ սխրագործութիւններ: Այդ տրամադրութիւնը հայտնի չէր Համլետին. դրա համար էլ նա ընդունակ էր միայն նվալու և խորհում էր իր զգացումների մասին: Դրա համար էլ Համլետը յերբեք չէր հաշտվի փիլիսոփայութեան հետ, վորի իմաստով ազատութիւնը լոկ անհրաժեշտութիւնն է՝ գիտակցութիւն դարձած: Տիխտեն իրավացի չէ ասել. «Ինչ մարդն է, այն էլ Յրա փիլիսոփայութիւնն է»:

*) Հայտնի չէ, վոր Կալվինի ուսմունքի համաձայն՝ մարդկանց բոլոր արարքներն աստված է կանխորոշել: Praedestinationem vocatur aeternum Dei decretum, quo apud se constitutum habuit, quid de unoquoque homine fieri valet (Institutio, lib. III, cap. 5): Այդ նույն ուսմունքի համաձայն՝ աստված իր սպասավորներից մի քանիսին ընտրում է անխրաժեշտորեն ճշգրտած ժողովուրդներին ազատագրելու: Այդպիսին էր Մովսէսը՝ Իսրայելի ժողովրդին ազատագրողը: Ըստ ամենայնի նկատելի չէ, վոր Կրոմվելը ևս իրեն համարում էր աստծու այդպիսի զործիք: Նա շարունակ է, հաժանորեն, միանգամայն անկեղծ համոզմունքով էր իր գործողութիւններն աստծու կամքի արգասիք անվանում: Այդ բոլոր գործողութիւնները նրա համար կանխապէս գուճարված էյին անհրաժեշտութեան յերակով: Այդ վոչ միայն չէր խանդարում նրան մի հազիւ անակից մյուսին ձգտելու, այլև նրա այդ ձգտմանն անզսպելի ուժ էր հաղորդում:

Մեղանում վոմանք լուրջ ընդունեցին Շտամլերի նկատողութիւնը արևմտա-յեւրոպական սոցիալ-քաղաքական ուսմունքներից մեկին իբրև թե հատուկ իբրև թե մի անլուծելի հակասութեան մասին: Մենք նկատի ունենք լուսնի խավարման հայտնի որինակը: Իրականում այդ գերազանցորեն անհեթեթ մի որինակ է: Մարդկային գործունեութիւնը վոչ մի կերպ չէ մտնում և չի էլ կարող մտնել այն պայմանների շարքի մեջ, վորոնց զուգորդումն անհրաժեշտ է լուսնի խավարման համար, ուստի և հենց այս միակ պատճառով գիտնողում միայն կարող է առաջանալ լուսնի խավարմանն աջակցելու կուսակցութիւնը: Բայց յեթե մարդկային գործունեութիւնը մտներ էլ հիշված պայմանների շարքը, ապա լուսնի խավարման կուսակցութեան մեջ վոչ վոք չէր մտնի այն մարդկանցից, վորոնք, այն տեսնելու խիստ ցանկութիւն ունենալով հանդերձ, համոզված լինեցին, վոր նա անպայման տեղի կունենա նաև առանց իրենց աջակցութեան: Այս դեպքում նրանց «քվիետիզմը» սոսկ ավելորդ, այսինքն՝ ապարդյուն գործողութեանից ձեռնպահ մնալ կնշանակեր և վոչ մի ընդհանուր բան չէր ունենա իսկական քվիետիզմի հետ: Վորպէսզի վերը մատնանշած կուսակցութեան մեր քննած դեպքում լուսնի խավարման որինակը դադարեր անխնայաբար լուսնուց, հարկավոր կլիներ այն բոլորովին փոխել: Հարկավոր կլիներ յերևակայել, թե լուսնը գիտակցութեամբ է ոժտված, և վոր նրան թվում է, թե իր այն դրութիւնը յերկնային տարածութեան մեջ, վորի շնորհիվ նրա խավարումներն են առաջանում, իր կամքի ինքնորոշման արգասիքն է և իրեն վոչ միայն հակայական բավականութիւն է պատճառում, այլև անպայման հարկավոր է իր բարոյական անդորրութեան համար, վորի հետևանքով էլ նա շարունակ մտի կերպով ձգտում է այդ զիրքը գրավելու*): Այս ամենը յերևակայելուց հետո հարկավոր կլիներ հարցնել ինքն իրեն՝ ի՞նչ կզգար արդյոք լուսնը, յեթե, վերջապէս, նա հայտաբերեր, վոր իրականում վոչ թե նրա կամքն

*) «C'est comme si l'aiguille aimantée prenait plaisir de se tourner vers le nord car elle croirait tourner indépendamment de quelque autre cause, ne s'apercevant pas des mouvements insensibles de la matière magnétique». Leibnitz. Theodice'e. Lausanne, MDCCLX. p. 598.

ու «իդեալներն» են վորոշում նրա շարժումը յերկնային տարածութեան մեջ, այլ ընդհակառակը, նրա շարժումն և վորոշում թե նրա կամքը և թե նրա «իդեալները»: Ըստ Շտամլերի գուրս և յալիս, վոր նման հայտնագործումն անպայման լուսնին շարժման անընդունակ կղարձներ, յեթե նա չարիքից չկարողանար ազատվել տրամաբանական վորևե հակասութեան միջոցով: Բայց նման յենթադրութեանը վորևե հիմք չունի բնավ: Այդ հայտնագործումը կարող եր հանդիսանալ լուսնի վատ տրամադրութեան, ինքն իր հետ նրա բարոյական աններդաշնակութեան, նրա «իդեալներին» և մեխանիկական իրականութեան հակասութեան ձևակազմ հիմքերից մեկը: Բայց քանի վոր մենք յենթադրում ենք, թե քնդհանրապես «լուսնի հոգեկան» ամբողջ «գրութեանը» վերջիվերջս պայմանավորված է նրա շարժումով, ուստի շարժման մեջ ել պետք եր վնտուել նրա հոգեկան աններդաշնակութեան պատճառները: Խնդրին ուշադիր վերաբերվելիս, գուցե, բանից գուրս գա, վոր յերբ լուսնը յերկրից գտնվում է իր հեռավորութեան դադաթնակետին, ցավում է, վոր իր կամքն անազատ է, իսկ յերկրամերձ կետին՝ այդ նույն հանգամանքը նրա համար բարոյական յերանութեան և բարոյական անուշգութեան նոր ձևական աղբյուր է հանդիսանում: Գուցե և հակառակն ստացվեր, գուցե բանից գուրս գար, վոր վոչ թե յերկրամերձ կետին, այլ գազաթնակետին և նա ազատութեանն ու անհրաժեշտութեանը հաշտեցնելու միջոց գտնում: Բայց, ինչպես ել վոր լինի, կասկածից վեր է, վոր նման հաշտեցումը կատարելապես հնարավոր է. վոր անհրաժեշտութեան գիտակցումը հիանալի հաշտվում է գործնականում ամենայնուհանդերձ գործողութեան հետ: Գոնե այդպես է յեղել պատմութեան մեջ մինչև այժմ: Կամքի ազատութեանը բացասող մարդիկ հաճախ գերադանցել են իրենց բոլոր ժամանակակիցներին սեփական կամքի ուժով և ամենամեծ պահանջներն են առաջադրել նրան: Այդպիսի որինակները բազմաթիվ են: Նրանք հանրաժանութ են: Մոռանալ նրանց մասին, ինչպես, ըստ յերևութին, Շտամլերն է մոռանում, կարելի չէ միայն այն դեպքում, յերբ գիտավորյալ կերպով չեն ցանկանում տեսնել պատմական իրականութեանն այնպես, ինչպես վոր նա կա: Նման չկամեցումը շատ ուժեղ է, որինակ, մեր սուբյեկտիվիստների և գերմանական մի-

քանի Ֆրիտտերների մեջ: Բայց Ֆրիտտերներն ու սուբյեկտիվիստները մարդիկ չեն, այլ հասարակ ուրվակազմներ, ինչպես Բելինսկին կասեր:

Սակայն, մոտիկից քննենք այն դեպքը, յերբ մարդու սեփական—անցյալ, ներկա, կամ ապագա—գործողութեաններն իրեն ամբողջապես անհրաժեշտութեան գույնով ներկված են հանդիսանում: Մենք գիտենք արդեն, վոր այդ դեպքում մարդը,— իրեն աստու առաքյալ համարելով՝ ինչպես Մահմեդը, կամ անողոք ճակատազրի ընտրյալ՝ ինչպես Նապոլեոնը, կամ պատմական շարժման անհաղթահարելի ուժի արտահայտիչը՝ ինչպես XIX դարի միքանի հասարակական գործիչները,— յերևան է հանում կամքի գրեթե տարերային ուժ, խորտակելով, վորպես թղթե տնակներ, այն բոլոր խոչընդոտները, վոր նրա ճամբին հարուցում են այլ և այլ զավառների Համբաններն ու Համբախիչները*): Բայց այդ դեպքը մեզ այժմ հետաքրքրում է ուրիշ կողմից, և ահա թե վոր կողմից: Յերբ իմ կամքի անազատութեան գիտակցութեանը ներկայանում է ինձ սոսկ վորպես սուբյեկտիվ ու սրբյեկտիվ կատարյալ անհնարինութեան՝ այլ կերպ վարվելու, քան յես վարվում եմ, և յերբ իմ ամբողջ գործողութեանները միևնույն ժամանակ ինձ համար հանդիսանում են նաև ամենացանկալին բոլոր հնարավոր գործողութեաններից, այն ժամանակ իմ գիտակցութեան մեջ անհրաժեշտութեանը նույնանում է ազատութեան հետ, իսկ ազատութեանը՝ անհրաժեշտութեան հետ, և այդ ժամանակ յես անազատ եմ միայն այն իմաստով, վոր չեմ կարող խախտել ազատությանն ու անհրաժեշտությանն այդ մոլորությունը, չեմ կարող հակադրել մեկը մյուսին, չեմ կարող

*) Բերենք մի օրինակ ես, վորն անհատու կերպով ցույց է տալիս, թե վորքան ուժեղ են դրում այդ կատեգորիայի մարդիկ: Յերբարի հերցոգուհի Ռեննն (Լյուզովիկ XII-ի դուստր) իր ուսուցիչ Կալինինն ուղղած մի նամակում ասում է, «Վոչ, յես չեմ մոռացել այն, ինչ գրել եք դուք ինձ, թե Դավիթը մահացու առելութեան եր ասումս դեպի աստու թշնամիները, յես ինքս ել յերբեք այլ կերպ չեմ վարվի, վորովհետե յեթե իմանամ, թե իմ հայրը՝ ալքան, և իմ մայրը՝ թագուհին, և իմ հանդուցյալ պարոն ամուսնինը (feu monsieur mon mari) և իմ բոլոր յերեխաները մերժված են աստուց, յես կատեմ նրանց մահացու առելութեամբ և կցանկանամ, վոր նրանք գոթեք գնան, և այն: Վերջին սոսկալի, ամեն ինչ խորտակող յեսանդ ընդունակ ելին հայտաբերելու այն մարդիկ, վորոնք այսպիսի զգացմունքներ ելին ասումս: Իսկ չե վոր այդ մարդիկ բացասում ելին կամքի ազատութեանը:

ինքն ինձ անհրաժեշտությամբ նմեված զգալ: Բայց ազատություն
այսպիսի բացակայությունը միաժամանակ նրա լիակատար դրսևա-
րումն է:

Զիմմելն ասում է, թե ազատությունը միշտ վորևէ բանից
ազատ լինելն է, և վոր այնտեղ, վորտեղ ազատությունը չի
ըմբռնվում վորպես կաշկանդվածություն հակադրություն, նա
իմաստ չունի: Այդ, իհարկե, այդպես է: Բայց այս այբուբենա-
կան փոքրիկ ճշմարտության հիման վրա չի կարելի հերքել փի-
լիսոփայական մտքի յերբևետ արած հանճարեղ հայտնագործու-
թյուններից մեկը կազմող այն դրույթը, թե՛ ազատությունը
գիտակցված անհրաժեշտությունն է: Զիմմելի սահմանումը չա-
փազանց նեղ է. նա վերաբերում է սոսկ արտաքին ճնշումից
ազատ լինելուն: Քանի խոսքը նման ճնշումներին է վերաբե-
րում, նույնացնել ազատությունն անհրաժեշտության հետ՝ ծայ-
րահեղորեն ծիծաղաշարժ կլիներ. դողն ազատ չէ ձեր գրպանից
թաշկինակը հանելու, յեթե դուք նրան խանգարում եք այդ
անելու, և քանի նա այսպես թե այնպես չի հաղթահարել ձեր
ընդդիմությունը: Բայց բացի այս տարրական ու մակերևութա-
յին հասկացողությունից ազատության մասին, կա մի այլ,
անհամեմատ ավելի խորը հասկացողություն: Այդ հասկացողու-
թյունը բոլորովին գոյություն չունի այն մարդկանց համար,
ովքեր անընդունակ են փիլիսոփայական մտածողության, իսկ
այդպիսի մտածողության ընդունակ մարդիկ միայն այն ժա-
մանակ են հասնում նրան, յերբ իրենց հաջողվում է հաշիվները
մաքրել դուալիզմի հետ և հասկանալ, վոր մի կողմից սուբյեկ-
տի և մյուս կողմից օբյեկտի միջև ընավ գոյություն չունի
այն անդունդը, վոր դուալիստներն են յենթադրում:

Ռուս սուբյեկտիվիստն իր ուտոպիական իդեալները հակա-
դրում է մեր կապիտալիստական իրականությանն ու նման
հակադրումից դենը չի գնում: Սուբյեկտիվիստները սուղվել են
դուալիզմի ճահիճը: Այսպես կոչված ուս «աշակերտներին» իդեալ-
ներն անհամեմատ ավելի քիչ են նման կապիտալիստական
իրականությանը, քան սուբյեկտիվիստների իդեալները: Բայց,
չնայելով դրան, «աշակերտներին» հաջողվեց իդեալներն իրա-
կանություն հետ միացնող կամուրջը գտնել: «Աշակերտները»
բարձրացան մինչև մոնիզմ: Նրանց կարծիքով՝ կապիտալիզմն իր

սեփական զարգացման ընթացքով կհասցնի իր սեփական
բացասմանը և իրենց—ուս, և վոչ միայն ուս, «աշակերտնե-
րին»—իդեալներին գոյությունը: Այդ պատմական անհրաժեշտու-
թյունն է: «Առաջին» այդ անհրաժեշտության գործիքներից մեկն է
հանդիսանում և չի կարող չհանդիսանալ այդպիսին՝ ինչպես իր
հասարակական դրույթամբ, այնպես և այդ դրույթամբ ստեղծ-
ված իր մտավոր ու բարոյական բնավորությամբ: Այդ նույն-
պես անհրաժեշտության կողմն է: Բայց քանի վոր նրա հասարա-
կական դրույթունը նրանում մշակել է հատկապես այս, և վոչ
թե մի ուրիշ բնավորություն, նա վոչ միայն անհրաժեշտու-
թյան գործիք է հանդիսանում և վոչ միայն չի կարող չհանդի-
սանալ, այլև ջերմուեմ ցանկանում է հանդիսանալ և չի կարող
չցանկանալ: Այդ՝ ազատության կողմն է և այն էլ այն ազատու-
թյան, վոր բղխել է անհրաժեշտությունից, այսինքն՝ ավելի
ճիշտն ասած, այդ անհրաժեշտության հետ նույնացած ազատու-
թյունն է, այդ՝ անհրաժեշտությունն է՝ կերպարանափոխված
ազատության *): Այդպիսի ազատությունը նույնպես վորոշ ճըն-
շումից ազատ լինելն է. նա նույնպես հակադիր է վորոշ կաշ-
կանդվածության, խոր սահմանումները չեն հերքում մակերևու-
թայինները, այլ նրանց լրացնելով՝ պահպանում են նրանց իրենց
մեջ: Բայց այդ դեպքում ինչպիսի ճնշման, ինչպիսի կաշկանդ-
վածության մասին կարող է խոսք լինել: Այդ պարզ է. այն
բարոյական ճնշման մասին, վոր արգելակում է դուալիզմից չա-
զատված մարդկանց յեռանդը. այն կաշկանդվածության մասին,
վորից տանջվում են այն մարդիկ, վորոնք չեն կարողանում կա-
մուրջ գցել իդեալներն իրականությունից անշրպետող անդունդի
վրայով: Քանի անհատը փիլիսոփայական մտքի արի ջանքով
չի նվաճել այդ ազատությունը, նա դեռևս լիովին ինքն իրեն
չի պատկանում և իր սեփական բարոյական տանջանքներով
ամոթալի հարկ է տալիս իրեն հակադիր արտաքին անհրաժեշ-
տությունը: Բայց դրա փոխարեն նույն անհատը կծնվի նոր,
լրիվ ու նրան մինչև այդ անձանոթ կյանքի համար այն վայր-

*) «Die Notwendigkeit wird nicht dadurch zur Freiheit, dass sie
verschwindet, sondern dass nur ihre noch innere Identität manifestiert wird».
Hegel, Wissenschaft der Logik, Nürnberg. 1816. Հեղել, Տրամաբանության գե-
աւթյունը. 1816, մ. II, էջ 281.

կյանից, հենց վոր դեն շարտի այդ ատնչող ու ամօթալի ճնշման լուծը, և նրա ազատ գործունեյությունը կհանդիսանա ամենա-
ժեշտութեամբ գիտակցական ու ազատ արտահայտութեանը*): Այն
ժամանակ նա դառնում է խոշոր հասարակական ուժ, և այն
ժամանակ արդեն այլևս վոչինչ չի կարող խանդարել նրան և
վոչինչ չի խանդարի

Նենդ անարդարութեան դրին
Պայթել ինչպես սասժու գասուհա...

III

Մի անգամ ել. տվյալ յերևույթի անպայման անհրաժեշ-
տութեան գիտակցումը կարող է միայն ուժեղացնել այն մարդու
յեռանդը, ով համակրում է այդ յերևույթին և ինքն իրեն նրա
ատնջացնող ուժերից մեկն է համարում: Յեթե այդպիսի մարդը,
նրա անհրաժեշտութեանը գիտակցած լինելով, ծախք ձեռքերը,
ապա նա դրանով ցույց կտար, վոր թվաբանութեանը վատ գի-
տե: Երոք, յենթադրենք, վոր A յերևույթն անհրաժեշտորեն
պետք է տեղի ունենա, յեթե պայմանների տվյալ գումարն առ-
կա լինի: Դուք ինձ ապացուցեցիք, վոր այդ գումարը մատամբ
արդեն առկա յե, իսկ մասամբ լինելու յե տվյալ T ժամանակ:
Այդ բանին համարվելով՝ յես, A յերևույթին համակրող մարդու,
բացականչում եմ. «Ինչպես լավ է այդ», և փոփում եմ քննու-
ուղիդ մինչև ձեր նախագուշակած դեպքի ուրախալի որը: Ինչ
դուրս կգա դրանից: Ահա թե ինչ: Վորպեսզի A յերևույթը տե-
ղի ունենար, դրա համար անհրաժեշտ գումարի մեջ ձեր հաշվով
մտնում եր նաև իմ գործունեյութեանը՝ հաղատար, առենք թե,
a-ի: Քանի վոր յես խոր քնի մեջ եմ ընկղմվել, ուստի և T մո-
մենտին տվյալ յերևույթի հասնելուն նպաստող պայմանների
գումարը կլինի արդեն վոչ թե S, այլ S—a, վորը փոփոխութեան
է յենթադրում գործի վիճակը: Գուցե իմ տեղը բունի մի ուրիշ
մարդ, վորը նույնպես մտտիկ եր անգործունեյութեան, բայց
վորի վրա փրկարար ազդեցութեան է գործել իմ ապատիայի
որինակը, վոր նրան խիստ զայրացուցիչ է թվացել: Այդ դեպ-

*) Նույն ժերուկ Հեղելը մի այլ տեղում որանչելի տառն է. «Die
Freiheit ist dies, Nichts zu wollen als sich». Werke, B. 12.

քում a ուժը կփոխարինվի b ուժով, և յեթե a-ն հավասար է
b-ին (a=b), ապա A-ի հասնելուն նպաստող պայմանների գու-
մարը կմնա S, և A յերևույթն այնուամենայնիվ տեղի կունենա
միևեջն T մոմենտին:

Բայց յեթե իմ ուժը չի կարելի գերայի հավասար համարել,
յեթե յես ձարպիկ ու ընդունակ աշխատող եմ և ինձ վոչ վոք չի
փոխարինել, այդ դեպքում լրիվ S գումարը այլևս չենք ունե-
նա, և A յերևույթը տեղի կունենա ավելի ուշ, քան մենք յեն-
թադրում ենք, կամ վոչ այն կատարելութեամբ, ինչպես մենք
ուպատում եյինք, կամ նույնիսկ բոլորովին տեղի չի ունենա:
Արեի նման այս պարզ է, և յեթե յես այդ չեմ հասկանում, յե-
թե յես կարծում եմ, վոր S-ն մնում է S նաև իմ փոխարինվե-
լուց հետո, ապա այդ միայն այն պատճառով, վոր յես հաշվել
չգիտեմ: Բայց մթթե մենակ յես հաշվել չգիտեմ: Դուք, վոր ինձ
նախագուշակել եյիք, թե S գումարն անպայման առկա կլինի
T մոմենտին, դուք ևս չեք նախատեսել, վոր յես կպակեմ քնե-
լու ձեզ հետ ունեցած գրույցից անմիջապես հետո, դուք հավա-
տացած եք յեղել, թե յես մինչև վերջն ել կմնամ լավ աշխատող,
դուք նվազ հուսալի ուժն ընդունել եք առավել հուսալի ուժի
տեղ: Հետևապես, դուք ևս վատ եք հաշվել: Բայց յենթադրենք,
թե դուք վոչինչ մեջ չեք սխալվել, թե դուք ամեն ինչ նկատի
յեք առել: Այդ դեպքում ձեր հաշիվը այսպիսի կերպարանք
կընդունի. դուք առում եք, թե T մոմենտին S գումարն առկա
կլինի: Պայմանների այդ գումարի մեջ կմտնի՝ վորպես բացա-
սական մեծություն՝ իմ փոխարինումը, կմտնի նաև վորպես դրա-
կան մեծություն, այն քաջալերող ազդեցութեանը, վոր ուժեղ
վոգու տեր մարդկանց վրա թողնում է այն վստահութեանը, թե
իրենց ձգտումները և իդեալներն որյեկտիվ անհրաժեշտութեան
սուբյեկտիվ արտահայտութեան են համարվում: Այդ դեպքում
S գումարն իրոք առկա կլինի ձեր նշանակած ժամանակ, և
A յերևույթը տեղի կունենա: Թվում է, թե այդ պարզ է: Իսկ
յեթե պարզ է, ապա ինչո՞ւ ինձ շփոթեցրեց A յերևույթի ան-
խուսափելիութեան միտքը: Ինչո՞ւ ինձ թվաց, թե այդ միտքն
ինձ անգործունեյութեան զրոտապարտում: Ինչո՞ւ նրա մասին
դատելիս յես մոռացել եյի թվաբանութեան ամենահասարակ
կանոնները: Հավանորեն միայն պատճառով, վոր իմ դատարար-

11-286289

կության հանգամանքների շնորհիվ յես անգործունե կության ու-
ժեղադուլն ձգտում արդեն ունեյի, և իմ՝ ձեզ հետ ունեցած
զրույցն այն կաթիլն էր, վոր լցրեց այդ գովիլի ձգտման բա-
ժակը: Ահա այս է բոլորը: Միայն այս իմաստով՝ իմ բարոյական
բուճածութիւնն ու անպիտանութիւնը հայտարարելու արդի իմաստով՝
եք այստեղ հանդես յեկե՛ք անհրաժեշտութեան գիտակցութիւնը: Իսկ
այն այդ թողնածութեան պատճառ համարել ընտել չի կարելի.
պատճառը նրա մեջ չէ, այլ իմ դատարարականութեան պայմաննե-
րում: Հետեապես... հետեապես՝ թվարանութիւնը մի չափազանց
հարգարժան ու ոգտակար զիտութիւնն է, վորի կանոնները
չպետք է մոռանան նույնիսկ պարոնայք փիլիսոփաները, և
նույնիսկ հատկապէս պարոնայք փիլիսոփաները:

Իսկ ինչպէս կազդի տվյալ յերևույթի անհրաժեշտութեան
զիտակցութիւնն ուժեղ մարդու վրա, վորը նրան չի համակրում
և նրա հասնելուն հակադրո՞ւմ է: Այստեղ բանը մի փոքր փոխ-
վում է: Շատ կարելի յէ, վոր նա կքաղացնի այդ մարդու զիմա-
դրութեան յեռանդը: Բայց տվյալ յերևույթի հակառակորդները
յէրբ են համոզվում նրա անխուսափելիութեանը: Յերբ նրան
նպատուող հանգամանքները դառնում են շատ բազմաթիւ ու խիստ
ուժեղ: Նրա հասնելու անխուսափելիութեան զիտակցումը նրա
հակառակորդների կողմից և նրանց յեռանդի անկումն իրենցից
ներկայացնում են սոսկ նրան նպատուող պայմանների ուժի ար-
տահայտութիւնը: Նմանորինակ արտահայտութիւններն իրենց
հերթին մտնում են այդ բարենպաստ պայմանների թվի մեջ:

Բայց զիմադրելու յեռանդը կպակասի վոչ նրա բոլոր հա-
կառակորդների մեջ, վոմանց մոտ նա միայն կաճի յերևույթի
անխուսափելիութեանը զիտակցելու հետեանքով, դառնալով
նուսաճութեան յեռանդ: Պատմութիւնն ընդհանրապէս, և Ռու-
սաստանի պատմութիւնը մասնավորապէս, նման տեսակի յե-
ռանդի ուսանելի քիչ որինակներ չի ներկայացնում: Հուսով
ենք, վոր ընթերցողն առանց մեր ոգնութեան էլ կհիշի
դրանք:

Այստեղ մեզ ընդհատում է պ. Կարեյի վրը, վորը թեպետ,
հասկանալի յէ, մեր հայացքներին չի ազատութեան ու անհրա-
ժեշտութեան վերաբերմամբ և բացի այդ չի հավանում մեր աչա-
ռութիւնն ուժեղ մարդկանց «ծայրահեղութիւնների» նկատ-

մամբ, բայց, այնուամենայնիվ, մեր ժուռնալի եջերում գոհու-
նակութեամբ և զիմավորում այն միտքը, թէ անհատը կարող է
խոշոր հասարակական ուժ հանդիսանալ: Մեծարգո պրոֆեսորը
բացականչում է ուրախութեամբ. «Այդ յես միշտ առել եմ»: Յե՛կ
այդ ճիշտ է: Պ. Կարեյիցն ու բոլոր սուբյեկտիվիստները պատ-
մութեան մեջ անհատին միշտ շատ նշանավոր դեր են հատկաց-
րել: Յե՛կ կար ժամանակ, յերբ այդ դեպի նրանց մեծ համա-
կրանք էր առաջացնում առաջավոր յերիտասարդութեան մեջ,
վորը հանրագուտ ազնիւ աշխատանքի յեր ձգտում, ուստի և,
բնականաբար, հակված է բարձր գնահատելու անհատական նա-
խաձեռնութեան նշանակութիւնը: Բայց էյապէս սուբյեկտի-
վիստները յերբք չեն կարողացել վոչ միայն լուծել, այլ նույն-
իսկ ճիշտ գնել պատմութեան մեջ անհատի ունեցած դերի հար-
ցը: Նրանք «քննադատորեն մտածող անհատների գործունեյու-
թիւնը» հակադրում էյին հասարակական-պատմական շարժման
որենքների ազդեցութեանը և, այդպիսով, ստեղծում էյին գոր-
ծոնների թեորիայի առես մի նոր տարատեսակ. հիշած շարժման
մի գործոնը հանդիսանում էյին քննադատորեն մտածող անհատ-
ները, իսկ իրբն մյուս գործոն՝ ծառայում էյին հենց շարժման
սեփական որենքները: Արդյունքն այն յեղավ, վոր ստացվեց մի
խորին անհամակերպութիւն, վորով բավականանալ կարելի յեր
միմիայն մինչև այն ժամանակ, քանի գործունեյա «անհատների»
ուշադրութիւնը կենտրոնացած էր որվա գործնական շարժնե-
րի վրա, քանի նրանք՝ այդ պատճառով՝ ժամանակ չունեյին
փիլիսոփայական հարցերով զբաղվելու: Բայց հենց վոր ութսու-
նական թվականներին սկսված դադարը փիլիսոփայական խոր-
հըրգածութիւնների համար սկսեց ազատ ժամանակ ավեց
նրանց, ովքեր մտածելու ընդունակ էյին, սուբյեկտիվիստների
ուսմունքի բոլոր կարերն սկսեցին պատաստովել և նույնիսկ
միանգամայն քանդարովել՝ Ակակի Ակակիեվիչի հաշակավոր շի-
նիլի նման: Վոչ մի կարկատան վոչինչ չեր շտկում, և մտածող
մարդիկ մեկը մյուսի հետեից սկսեցին հրաժարվել սուբյեկտի-
վիզմից՝ վորպէս ակնբախորեն ու կատարելապէս սնանկ մի
ուսմունքից: Բայց, ինչպէս միշտ լինում է նման դեպքերում,
նրա դեմ յեղած ռեակցիան նրա հակառակորդներից վոմանց
հասցրեց հակադիր ծայրահեղութեան: Յե՛թ սուբյեկտիվիստնե-

րից վոմանք՝ «անհատին» պատմութեան մեջ վորքան կարելի յե ընդարձակ գեր հատկացնելու ձգտելով՝ հրաժարվում եյին մարդկութեան պատմական շարժումն որինահամակերպ պրոցեսն ճանաչելուց, ապա նրանց նորագուէն հակառակորդներից վոմանք ել՝ այդ շարժման որինահամակերպ բնուէթն ըստ կարելույն ավելի լավ ընդգծելու ձգտելով, ըստ յերևութին, պատրաստ եյին մոռանալու, վոր պատմութեանը մտքիկ եմ կերտում, և վոր այդ պատմութեանը անհատներէ գործունեայութեանը չի կարող պատմութեանը մեջ նշանակուելու չունենալ: Նրանք անհատին ճանաչեցին *quantité négligeable*: Թեորիայիս նման ծայրահեղութեանը նուէնքան անթույլատրելի յե, վորքան և այն ծայրահեղութեանը, վորին հանգել եյին ավելի մոլի սուբյեկտիվիտաները: Թեզք անթիքեզիմ զոհելը նուէնչափ անհիմն ե, վարչափ և անթիքեզի ի սեր քեզի մոռանալը: Ճիշտ տեսակետ միայն այն ժամանակ կգտնվի, յերբ մենք կարողանանք սիմքեզի մեջ միավորել ճշմարտութեան՝ նրանցում պարունակվող՝ մոմենտները *):

IV

Այդ խնդիրը մեզ վաղուց ե հետաքրքրում, և վաղուց արդեն մենք ուզում եյինք հրավիրել ընթերցողին, վոր մեզ հետ միասին ձեռնամուխ լինի նրան: Բայց մեզ հետ եյին պահում վորոշ յերկյուղներ. մենք մտածում եյինք՝ գուցե մեր ընթերցողներն արդեն լուծել են իրենց համար այդ խնդիրը, և մեր առաջարկն ուշացած լինի: Այժմ մենք նման յերկյուղներ չունենք այլևս: Գերմանական պատմագիրները մեզ ազատել են գրանցից: Այս մենք լուրջ ենք ասում: Բանն այն ե, վոր վերջին ժամանակներէ ընթացքում գերմանական պատմագիրներէ միջև բավականին տաք վեճ եր վարվում պատմութեան մեջ յեղած մեծ մարդկանց մասին: Այդպիսի մարդկանց քաղաքական գործունեայութեան մեջ վոմանք հակված եյին տեսնելու պատմական զարգացման գլխավոր և գրեթե յեղակի զսպանակը, իսկ ուրիշները պնդում եյին, վոր նման հայացքը միակողմանի յե,

*) Ինչպիսիք ձգտելու մեջ մեզ առաջ ե ավել նուէն պ. Կարեյիվը՝ Բայց, գժբաթաբաթ, նա ավելի զինը չզնայ այն ճշմարտութեանը գիտակցելուց, թե մարդը բազմապիսի և հոգուց և մարմնից:

և վոր պատմական գիտութեանը պետք ե նկատի ունենա վոշ թե միայն մեծ մարդկանց գործունեայութեանը և վոշ միայն քաղաքական պատմութեանը, այլ ընդհանրապես պատմական կյանքի ամբողջութեանը (*das Ganze des geschichtlichen Lebens*): Վորպես մեկն այս վերջին ուղղութեան ներկայացուցիչներէց՝ հանդես յեկավ Կարլ Լամպրեխտը՝ պ. Պ. Նիկոլայեվի ուսերեն թարգմանած «Գերմանական ժողովրդի պատմութեան» հեղինակը: Լամպրեխտի հակառակորդները նրան մեղադրում եյին «կոլեկտիվիզմի» և մատերիալիզմի մեջ. նրան—*horribile dictu*— նուէնիսկ միեւնույն մակարդակի վրա եյին դնում «ոցիալ-գեմոկրատական աթեիստներէ» հետ միասին, ինչպես նա յեր արտահայտվել վեճի վերջում: Յերբ մենք ծանոթացանք նրա հայացքներին, տեսանք, վոր այն մեղադրանքները, վոր հարուցել եյին խեղճ գիտնականի դեմ, միանգամայն անհիմն եյին: Միևնույն ժամանակ մենք համոզվեցինք, վոր արդի գերմանական պատմագիրներն ի վիճակի չեն լուծելու պատմութեան մեջ անհատի ունեցած դերի հարցը: Այն ժամանակ մենք մեզ իրավունք համարեցինք յենթադրելու, վոր այդ հարցը մինչև այժմ ել չլուծված ե մնում նաև ուրե ընթերցողներէց վոմանց համար, և վոր նրա առթիվ այժմ ել կարելի յե շահեկանութեանից վոշ ըլլորովին գուրկ վորոշ թեորեաիկ ու պրակտիկ բան ասել:

Լամպրեխտն ակնաւոր պետական մարդկանց հայացքներէ մի ամբողջ կոլեկցիա յե հավաքել (*eine artige Sammlung*—ինչպես ինքն ե արտահայտվում). այդ հայացքները վերաբերում են այն առնչութեանը, վոր այդ մարդկանց սեփական գործունեայութեանն ունի այն միջավայրի հետ, վորտեղ նա տեղի յե ունեցել, բայց իր բանավեճի մեջ նա սահմանափակվել ե առայժմ Բիսմարկի միջանի ձառերն ու կարծիքները վկայակոչելով: Նա բերում ե 1869 թ. սպրիլի 16-ին հյուսիս-գերմանական ուսյիստագում յերկաթե կանցլիի արտասանած հետեյալ խոսքերը. «Մենք չենք կարող, պարոններ, վոշ անտեսել անցյալի պատմութեանը, վոշ ել ստեղծել ապագան: Յես կցանկանայի ձեզ պահպանել այն մոլորութեանից, վորի շնորհիվ մարդիկ առաջ են դրում իրենց ժամացույցը, յերեակայիլով, թե դրանով նրանք արագացնում են ժամանակի ընթացքը: Սովորաբար խիստ մեծացնում են իմ սովորութեանն այն զեպքերի վրա, վորոնց յե հենվել եմ,

բայց այնուամենայնիվ վոչ վոքի մտքով չի անցնի պահանջել ինձնից, վորպեսզի յես պատմութիւնս կերտեմ: Այդ անհնարին կլինեն ինձ համար նուշխիսի ձեզ հետ միացած, թեպէտ և միացած, մենք կարող կլինենք ամբողջ աշխարհին ընդդիմադրել: Բայց մենք չենք կարող պատմութիւնս կերտել. մենք պետք և սպասենք, մինչև նա կերտվի: Մենք չենք արագացնի պտուղներ ի հասունացումը՝ նրանց տակ ճրագ դնելով. իսկ յեթե մենք պտուղները խակ-խակ պոկենք, ապա միայն կլանադարենք նրանց անմանն ու կիչացնենք նրանց»: Փոլիի վկայութեան վրա հիմնովելով՝ Լամպրեխտը բերում է նուշխիսի ֆրանս-պրուսական պատերազմի ժամանակ Բիսմարկի բազմիցս արտահայտած կարծիքները: Դրանց ընդհանուր իմաստը դարձյալ այն է, թե «մենք չենք կարող կատարել պատմական խոշոր գեպքերը, այլ պետք է համակերպվենք իրերի բնական ընթացքի հետ և սահմանափակվենք ապահովելով մեզ համար այն, ինչ արդեն հասունացել է»: Լամպրեխտը դրանում խոր ու կատարյալ ճշմարտութիւն է տեսնում: Նրա կարծիքով, ժամանակակից պատմագիրն այլ կերպ մտածել չի կարող, յեթե միայն կարողանում է գեպքերի խորքը թափանցել և իր տեսադաշտը չսահմանափակել չափազանց կարճ ժամանակաշրջանով: Կարծիք արդյոք Բիսմարկը Գերմանիան հետ դարձնել գեպի բնական տնտեսութեան շրջանը: Այդ նրա համար անհնարին կլինեն նուշխիսի այն ժամանակ, յերբ նա իր հզորութեան գազաթնակեալին եր գտնվում: Պատմական ընդհանուր պայմաններն ավելի ուժեղ են, քան ամենաուժեղ անհատները: Նրա դարաշրջանի ընդհանուր բնութիւնը մեծ մարդու համար «եմպիրիկորեն սվյալ անհրաժեշտութիւն» է հանդիսանում:

Իր հայացքն ունիվերսալ անվանելով՝ այսպէս է դատում Լամպրեխտը: Դժվար չէ «ոչնիվերսալ» հայացքի թույլ կողմը նկատել: Բիսմարկի՝ վերը բերած կարծիքները շատ հետաքրքրական են վորպէս հոգեբանական փաստաթուղթ: Նախկին գերմանական կանցլերի գործունեութեանը կարելի չէ չհամակրել, բայց չի կարելի ասել, թե այն չնչին է յեղել, թե Բիսմարկն աչքի չէ ընկել «քվիտադմով»: Չէ վոր նրա մասին և ասել Լաստալը՝ «Ռեակցիայի սպասավորները ճոռոմաբաններ չեն», բայց տասաւած, վոր պրոգրեսը նման սպառավորներ ըստ կարելույն

շատ ունենա»: Յեկ անա հաճախ իրոք յերկաթե յեռանդ հանդես բերող հենց այս մարդն իրեն կատարելապէս անդոր եր համարում իրերի բնական ընթացքի հանդեպ, հավանորեն իրեն վորպէս պատմական դարգացման հասարակ գործիք դիտելով, այդ մի անգամ ևս ցույց է տալիս, վոր յերևութիւնները կարելի չէ տեսնել անհրաժեշտութեան լույսի տակ ու միաժամանակ շատ յեռանդուն գործիչ լինել: Բայց հենց այս տեսակետից էլ հետաքրքրական են Բիսմարկի կարծիքները. իսկ դրանք պատմութեան մեջ անհատի ունեցած դերի հարցի պատասխանը համարել անկարելի չէ: Բիսմարկի ասելով՝ գեպքերն իրենք իրենց են կատարվում, իսկ մենք կարող ենք ապահովել մեզ համար այն, ինչ այդ գեպքերն են նախապատրաստում: Բայց «ապահովման» յուրաքանչյուր ակտ իրենից նուշխիսի պատմական գեպք է ներկայացնում. ինչով են զանազանվում այդպիսի գեպքերը նրանցից, վորոնք իրենք իրենց են տեղի ունենում: Իրականութեան մեջ գրեթե ամեն մի պատմական գեպք վորեւէ մեկի համար նախորդ դարգացման արդեն հասունացած պտուղների «ապահովումն» ու միաժամանակ ապագա պտուղները նախապատրաստող գեպքերի շղթայի ողակներից մեկն է հանդիսանում: Ուրեմն ինչպէս կարելի չէ «ապահովման» ակտերը հակադրել իրերի բնական ընթացքին: Ինչպէս յերևում է, Բիսմարկն ուղեցել է ասել, թե պատմութեան մեջ գործող անհատներն ու անհատների խմբերը յերբեք ամենակարող չեն յեղել ու յերբեք չեն լինի: Այդ հասկանալի չէ, յենթակա չէ ամենափոքր կասկածի անգամ: Բայց մենք, այնուամենայնիվ, կցանկանայինք իմանալ, թե ինչից է կախված նրանց, իհարկէ, բնավ վոչ ամենակարող ուժը. ինչպիսի հանգամանքներում է նա աճում և ինչպիսի հանգամանքներում նվազում: Այդ հարցերին չի պատասխանում վոչ Բիսմարկը և վոչ էլ պատմութեանը ունիվերսալ հայացքով նայելու այն գիտական պաշտպանը, վոր մեջ է բերում նրա խոսքերը:

Ճիշտ է, Լամպրեխտի մոտ պատահում են նաև ավելի համոզիչ մեջբերումներ *): Նա բերում է, որինակ, Ֆրանսիայի արդի պատ-

*) Չորշափելով Լամպրեխտի այլ փրկութեական-պատմական հոդվածները, մենք նկատի ունենինք և կուսենանք նրա «Der Ausgang der geschichtswissenschaftlichen Kämpfes» հոդվածը, Die Zukunft, 1897, № 41:

մական գիտութեան ամենաականաւոր ներկայացուցիչներէց մեկի՝ Մոնոյի հետեյալ խոսքերը. «Պատմագիրները չափազանց սովոր են բացառիկ ուշադրութեամբ դարձնելու մարդկային գործունէությունիւն փայլուն, բարձրագոյն ու անհարատե արտահայտութեաններին, մեծ դեպքերին ու մեծ մարդկանց՝ փոխանակ նկարագրելու մարդկային զարգացման իրոք հետաքրքրական և անանցանելի մասը կազմող տնտեսական պայմաններին ու սոցիալական հիմնարկներին մեծ ու դանդաղ շարժումները,—այն մասը, վոր վորոշ չափով կարելի չե որենքներին վերածել ու մինչև վորոշ աստիճան ճշգրիտ վերլուծութեան յենթարկել: Իրոք, կարևոր դեպքերն ու անհատները կարևոր են հենց վորպես այդ զարգացման տարբեր մոմէնտներին նշաններ ու սիմբոլներ: Մինչդեռ պատմական կոչվող դեպքերին մեծամասնութեամբ այնպես և հարաբերում իսկական պատմութեանը, ինչպես մակընթացութեաններին ու տեղատվութեաններին խոր ու մշտական շարժմանը հարաբերում են ակնարկները, վորոնք առաջանում են ծովի մակերևույթին, մի ակնթարթ փայլում լուսի վառ հրով, ապա փչըրվում ավազոտ ափին զարնվելով՝ իրենցից հետո վոչ մի հետք չթողնելով»: Լամպրեխտը հայտարարում է, թէ ինքը պատրաստ է Մոնոյի այս խոսքերէց յուրաքանչյուրի տակ ստորագրելու: Հայտնի չե, վոր գերմանական գիտնականները չեն սիրում համաձայնել ֆրանսիացիներին հետ, իսկ ֆրանսականները՝ գերմանացիներին: Այդ պատճառով ել բելգիական պատմագիր Պիրեննը առանձին հաճույքով է բնագծել «Revue Historique»-ում Մոնոյի ու Լամպրեխտի պատմական հայացքներին այս գուղադիպութեամբ: «Այդ համաձայնումը խիստ նշանակալից է, —նկատել է նա:—Ըստ յերևութին, նա ապացուցում է, վոր ապագան պատկանում է նոր պատմական հայացքներին»:

V

Պիրեննի հաճելի հուշերի մեջ մենք մասն չունենք: Ապագան չի կարող պատկանել անորոշ ու մութ հայացքներին, իսկ հենց այդպիսի յեն Մոնոյի և հասկապես Լամպրեխտի հայացքները: Չի կարելի, իհարկե, չվողջունել այն ուղղութեամբ, վոր պատմական գիտութեան կարևորագոյն խնդիրն է հայտարարում հասարակական հիմնարկներին ու տնտեսական պայմաններին

ուսումնասիրութեամբ: Այդ գիտութեամբ անչափ առաջ կշարժվի, յերբ նրա մեջ վերջնականորեն արմատանա նման ուղղութեամբ: Բայց, նախ, Պիրեննը սխալվում է այդ ուղղութեամբ նոր համարելով: Պատմական գիտութեան մեջ նա սկիզբ է առել արդեն XIX դարի քսանական թվականներին. Գիզոն, Մինյեն, Ոգլուստեն Թյեռն, իսկ հետագայում Տոկվիլը և ուրիշները նրա փայլուն ու հետևողական ներկայացուցիչներն են յեղել: Մոնոյի և Լամպրեխտի հայացքները հին, բայց խիստ յերանելի բնագրի սոսկ դժուրն պատճենն են: Յերկրորդ, վորքան ել խորաթափանց էին իր ժամանակի համար Գիզոյի, Մինյեյի և Ֆրանսական այլ պատմագիրներին հայացքները, այնուամենայնիվ, նրանց մեջ շատ բան մնացել էր չարգագրանված: Նրանցում չկա ճշգրիտ ու լրիվ պատասխան այն հարցին, թէ ինչ դեր ունի պատմութեան մեջ անհատը: Մինչդեռ պատմական գիտութեամբ, իրոք, պետք է լուծի այդ հարցը, յեթե այդ գիտութեան ներկայացուցիչներին վիճակված է ազատագրվել իրենց առարկայի նկատմամբ ունեցած միակողմանի հայացքից: Ապագան պատկանում է այն գաղտնիքին, վոր, ի միջի այլոց, կտա նաև այդ հարցի լավագոյն լուծումը:

Գիզոյի, Մինյեյի ու այս ուղղութեան այլ պատմագիրներին հայացքները տասնութերորդ դարի պատմական հայացքներին նկատմամբ սեակցիա հանդիսացան և կազմում են նրանց անսիրելիքը: Տասնութերորդ դարում պատմութեան փիլիսոփայութեամբ զբաղվող մարդիկ ամեն ինչ վեր էին ածում անհատների գիտակցական զործունէութեանը: Ընդհանուր կանոնից, ճիշտ է, բացառութեաններ կային նաև այն ժամանակ. այսպես՝ Վիկոյի, Մոնտեսքյոյի և Հերդերի փիլիսոփայա-պատմական տեսագաղափար շատ ավելի լայն էր: Բայց մենք բացառութեաններին մասին չենք խոսում. տասնութերորդ դարի իմաստասերներին հնարին մեծամասնութեամբ պատմութեանը նայում էր ճիշտ այնպես, ինչպես մենք առաջինը: Այդ կողմից խիստ հետաքրքրական է այժմ նորից կարգալ, որինակ, Մարլի պատմական աշխատութեանները: Նրա ասելուց ստացվում է, վոր կրեատիվներին սոցիալ-քաղաքական կյանքն ու բարքերն ամբողջովին ստեղծել է Մինոսը, իսկ Լիկուրգոսը նման ծառայութեամբ Սպարտային և մատուցել Յիթե սպարտացիներն «արհամարհում էին» նյութական հարս-

տությունը, ապա գրանով նրանք պարտական էին հենց Լի-
կուրգոսին, վորն, «այսպէս ասած, իջով իր համաքաղաքացի-
ների հոգու խորքն ու խեղդեց այնտեղ հարստության սիրտ
սաղմը» (descendit pour ainsi dire jusque dans le fond du coeur
des citoyens etc. *): Իսկ յեթե սպարտացիները հետագայում
թողին այն ուղին, վոր իրենց ցույց եր տվել իմաստուն Լիկուր-
գոսը, ապա գրա մեղքը Լիզանդրինն է, վորը հովատացրեց նրանց,
թե «նոր ժամանակներն ու նոր հանգամանքները նրանցից պա-
հանջում են նոր կանոններ ու նոր քաղաքականութիւն» **):
Այսպիսի հայացքի տեսակետով գրված հետազոտութիւնները
գիտութեան հետ ընդհանուր շատ քիչ բան ունենին և գրվում
էին, վորպէս քարոզներ, միայն ի սեր նրանցից բղխող բարո-
յական «գասերի»: Հենց նման հայացքների դեմ ել բնորոտա-
ցան ստատալրացիայի ժամանակների Ֆրանսական պատմագիր-
ները: XVIII դարավերջի ցնցող դեպքերից հետո այլեւ բացար-
ձակապէս անհնարին եր մտածել, թե պատմութիւնն ավելի կամ
պակաս ականաւոր և ավելի կամ պակաս ազնիւ ու լուսավոր-
ված անհատների գործն է, վորոնք իրենց կամայականութե-
նով ներշնչում են տգետ, բայց հլու մաստային այս կամ այն
զգացումներն ու հանկացողութիւնները: Ընդամենը՝ պատմութեան
այսպիսի փիլիսոփայութիւնը զայրացնում եր բուրժուազիայի
թերեւորակների պլերեյական հպարտութիւնը: Այստեղ արտա-
հայտվեցին այն նույն զգացումները, վորոնք արտահայտվեցին
դեռ XVIII դարում բուրժուական դրամայի սկզբնավորման ժա-
մանակ: Թյեոֆիլ Նիւ պատմական հայացքների դեմ պայքարելիս,
ի միջի այլոց, նույն այն փաստարկներն եր գործադրում, վոր
Բոմարշենն ու ուրիշները բերում էին այդ հին եսթետիկայի (***)
դեմ: Վերջապէս, այն մրերիկները, վոր դեռ մտտիկ անցյալում
ապրել եր Յրանսիան, շատ պարզ ցույց տվին, վոր պատմական
դեպքերի ընթացքը վորոշվում է բնավ վոչ միայն մարդկանց

*) *Œuvres complètes de l'abbé de Mably, Londres 1783, tome quatrième p. 3, 14—22, 24 et 192.*

**) *Տես նույն տեղը, էջ 10:*

***) Համեմատել «Ֆրանսիայի պատմութեան» մասին գրած սուղին նամակը «Essai sur le genre dramatique sérieux»-ի հետ, Բոմարշի «Œuvres complètes»-ի առաջին հատորի մեջ:

գիտակցական վարմունքներով. հենց միայն այս հանգամանքը
պետք է բերեր այն մտքին, վոր այդ դեպքերը տեղի չեն ունե-
նում մի ինչ-վոր թագուն անհրաժեշտութեան ազդեցութեան
տակ, վորը, բնութեան տարերային ուժերի նման, գործում է
կուրորեն, բայց վորոշ անխախտ որենքների համեմատ: Արտա-
կարգ նշանակելի չե, — թեպէտ մինչև այժմ, վորքան մենք գի-
տենք, վոչ վոր դեռ չի մտանանշել, — այն փաստը, վոր պատ-
մութեան, վորպէս որին համակերպ պրոցեսի մասին յեղած նոր
հայացքներն առավելապէս հետևողականորեն անց էին կաց-
նում ստատալրացիայի դարաշրջանի Ֆրանսական պատմագիր-
ները, հենց այն աշխատութիւնների մեջ, վորոնք նվիրված
էին Ֆրանսական հեղափոխութեանը: Իրանցից էին, ի միջի
այլոց, Մինյեյի աշխատութիւնները: Շատորբիանը պատմական
նոր դարացն անվանեց ֆրանսիստիկան: Չեղեկաբար վայն խըն-
դիրները, վոր այդ դարոցը առաջադրում եր հետախուզողին, նա
ասում եր. «Այս սխտեմը պահանջում է, վորպէսզի պատմագիրն
ամենավայրազ գաղանութիւնների մասին պատմի առանց ցառ-
ման, ամենավեհ առաքինութիւնների մասին խոսի առանց սիրտ
և իր սառցապաղ հայացքով հասարակական կյանքի մեջ տեսնի
սոսկ այն անդիմակա որենքների արտահայտութիւնը, վորոնց
չնորհիւլ ամեն մի յերևույթ տեղի չե ունենում հենց այնպէս,
ինչպէս նա անխուսափելիորեն պետք է տեղի ունենա *): Այս,
իհարկէ, ճիշտ չէ: Նոր դարոցը պատմագրից բնավ չեր պահան-
ջում անկրքոտութիւն: Ոգյուստեն Թյեոֆիլ Նույնիսկ ուղղակի
հայտարարեց, վոր քաղաքական կրքերը, սրելով հետախուզողի
միտքը, ճշմարտութիւնը հայտնագործելու գորավոր միջոց կա-
րող են հանգիստանալ **): Յեւ բավական է թեկուզ մի քիչ ծա-
նոթանալ Գիլոյի, Թյեոֆիլ կամ Մինյեյի պատմական աշխատու-
թիւններին՝ տեսնելու համար, վոր նրանք շատ ջերմորեն հա-
մակրում էին բուրժուազիային ինչպէս նրա՝ աշխարհիկ ու հո-
գևոր արիստոկրատիայի դեմ մղած պայքարի մեջ, այնպէս և

*) *Œuvres complètes de Chateaubriand, Paris 1840, VII, p. 58: Ըն-
թեցողի ուղարկութեանն ենք հանձնում նաև հետևյալ էջը, կարելի չէ կոր-
ծել, թե այն գրել է պ. Նիլ. Միխայլովսկին:*

**) *Տես Considérations sur l'histoire de France, վորոնք կցված են
«Recits des temps Merovingiens»-ին, Paris, 1880, p. 72:*

ծնունդ առնող պրոլետարիատի պահանջները ճնշելու նրա ձգտման մեջ: Բայց անվիճելի անա թե ինչն է. պատմական նոր դպրոցն առաջացավ XIX դարի քսանական թվականներին, այսինքն՝ այնպիսի մի ժամանակ, յերբ արիստոկրատիան արդեն պարտվել էր բուրժուազիայից, թեպետ դեռևս փորձում էր վերականգնել իր հին արստոնություններից ինչ-ինչ բաներ: Նրանց դատակարգի հաղթանակի հպարտ գիտակցությունն արտահայտվում էր նոր դպրոցի պատմագիրների բոլոր գատողությունների մեջ: Յեվ վորովհետև բուրժուազիան յերբեք չի հատկանշվել զգացմունքների ասպետական նրբությունմբ, ուստի նրա գիտական ներկայացուցիչների գատողությունների մեջ յերբեմն լսելի յե լինում դաժան վերաբերմունք դեպի պարտվածները: «Le plus fort absorbe le plus faible,—ասում է Գիգոն իր պոլիմիկական բրոշյուրներից մեկի մեջ—et il est de droit» (ուժեղը կլանում է թույլին, և նա իրավունք ունի այդ անելու): Վոչ պակաս դաժան է նրա վերաբերմունքը դեպի բանվոր դասակարգը: Այդ դաժանությունն էլ հենց, վոր յերբեմնակի հանգիստ անկրքոտություն ձև էր ընդունում, մոլորություն մեջ է զցել Շատոբրիանին: Բացի այդ, այն ժամանակ դեռ լիովին պարզ չէր, թե ինչպես պետք է հասկանալ պատմական շարժման որիմահամակերպությունը: Վերջապես, նոր դպրոցը ֆատալիստական կարող էր թվալ հենց այն պատճառով, վոր որինահամակերպություն անտակետին ամբողեն կանգնելու ձգտելով, նա քիչ էր զբաղվում պատմական մեծ անհատներով*): Այն մարդիկ, վորոնք գատտիարակվել էյին տանությունորդ դարի պատմական գաղափարներով, գծվաբուժյամբ էյին հաշտվում սրա հետ: Ամեն կողմից առարկություններ տեղացին նոր պատմագիրների վրա, և այն ժամանակ սկսվեց մի վեճ, վոր, ինչպես մենք տեսանք, դեռ մինչև որս էլ չի վերջացել:

*) Մինյեյի «Ֆրանսական հեղափոխության պատմության» յերբորդ հրատարակությանը նվիրված հոդվածում Սենտ-Բեյն այսպես բնութագրեց այս պատմագրի վերաբերմունքը դեպի անհատները. «A la vue des vastes et profondes émotions populaires qu'il avait à décrire, au spectacle de l'impuissance et du néant où tombent les plus sublimes génies, les vertus les plus saintes, alors que les masses se soulèvent, il s'est pris de pitié pour les individus, n'a vu en eux pris isolément que faiblesse et ne leur a reconnu d'action efficace, que dans leur union avec la multitude».

1826 թվի հունվարին Մինյեյի «Ֆրանսական հեղափոխության պատմության» հինգերորդ և վեցերորդ հատորների լույս տեսնելու առթիվ «Globe»-ում Սենտ-Բեյնը գրում էր. «Յուրաքանչյուր այլալ բուլեյին մարդ կարող է իր կամքի հանկարձական վճռով դեպքերի ընթացքի մեջ մացնել նոր, անապասելի ու փոփոխական մի ուժ, վորն ընդունակ է նրան այլ ուղղություն տալու, բայց վորը, սակայն, չափումի չի յենթարկվում իր փոփոխականության հետևանքով»: Հարկավոր չե մտածել, թե Սենտ-Բեյնը յենթարկում էր, իբր թե մարդկային կամքի «հանկարձական վճիռները» յերևան են գալիս առանց վորևե պատճառի: Վոչ, այդ շատ նախիվ կլիներ: Նա պնդում էր միայն, վոր հասարակական կյանքի մեջ ավելի կամ պակաս կարևոր դեր խաղացող մարդու մտավոր ու բարոյական հատկությունները, նրա տաղանդը, գիտելիքները, վճռականությունը կամ անվճռականությունը, քաջությունը կամ վախկոտությունը և այլն՝ չեն կարող մնալ առանց զգալի ազդեցության դեպքերի ընթացքի ու վախճանի վրա, այնինչ այդ հատկությունները բացառված են վոչ միայն ժողովրդական զարգացման ընդհանուր ոքենքներով, նրանք միշտ և մի նշանակելի չափով գոյանում են այն բանի ներդրություն տակ, վոր կարելի յե անվանել մասնավոր կյանքի պատահականություններ: Միքանի որինակ բերենք այս, ասենք, թվում է թե առանց այն էլ պարզ միտքը պարզաբանելու համար:

Ավստրիական ժառանգության համար մղված պատերազմում ֆրանսական զորքերը միքանի փայլուն հաղթանակներ տարան, և Ֆրանսիան, ըստ յերևութին, կարող էր Ավստրիայից ձեռք բերել բավական խոշոր հողամասեր արդի Բեղիալում. բայց Լյուդովիկ XV-ը չէր պահանջում այդ զիջումը, վորովհետև նա պատերազմում էր, ըստ իր հայտարարության, վոչ թե վորպես վաճառական, այլ վորպես արքա, և Ասիենի հաշտությունը վոչինչ չափեց ֆրանսացիներին. իսկ յեթե Լյուդովիկ XV-ն ունենար այլ բնավորություն, այդ դեպքում գուցե Ֆրանսիայի սերիտորիան մեծանար, վորի հետևանքով միքիչ կփոխվեր նրա սնտեսական ու քաղաքական զարգացման ընթացքը:

Յոթնամյա պատերազմն, ինչպես հայտնի յե, Ֆրանսիան

մղել և արգեն գաշնակցած Ավտարիայի հետ: Առում են, վոր այս գաշնիքը կնքված և յեղել տիկ. Պոմպադուրի ուժեղ աջակցութեամբ, վորը խիտա շոյվել էր այն բանից, վոր հպարտ Մարիա-Թերեզան նրան ուղղած իր նամակում նրան անվանել էր իր քուզենը կամ իր թանգագին ընկերուհին (bien bonne amie) Ուստի կարելի չե ասել, վոր յեթե Լյուդովիկ XV-ն ունենար ավելի խիտա բարձր, կամ յեթե նա ավելի քիչ յենթարկվեր սիրուհիների ազդեցութեանը, ապա տիկ. Պոմպադուրը գեպքերի ընթացքի վրա նման ազդեցութիւն ձեռք չեր բերի, և դրանք այլ ընթացք կուսանային:

Այնուհետև: Ֆրանսիայի համար յոթնամյա պատերազմն անհաջող յեղավ. նրա զենեքաւորները կրեցին մի շարք ամենաամոթալի պարտութիւններ: Ընդհանրապես նրանք ավելի քան տարրինակ էյին պահում իրենց: Ռիշելյոնը գրազված էր թալանով, իսկ Սուրբիզն ու Բրոլլին շարունակ խանդարում էյին իրար: Այսպես, յերբ Բրոլլին գրոհեց թշնամուն Ֆիլիքսուզենի մոտ, Սուրբիզը թնդանոթի ձայնը լսում էր, բայց ընկերոջն ոգնելու չգնաց, ինչպես այդ պայմանավորված էր, և ինչպես նա, անկասկած, պարսավոր էր անել և Բրոլլին հարկադրված յեղավ նահանջել*): Ծայրահեղորեն անընդունակ Սուրբիզին հովանավորում էր հենց նույն տիկ. Պոմպադուրը: Յեզվ գարձայլ կարելի չե ասել, վոր յեթե Լյուդովիկ XV-ը պակաս հեշտասեր լիներ, կամ յեթե նրա սիրուհին չխառնվեր քաղաքականութեան մեջ, ապա գեպքերն այդպես անբարենպաստ չէյին գոսավորվի Ֆրանսիայի համար:

Ֆրանսական պատմագիրներն ասում են, վոր Ֆրանսիայի համար ընավ կարիք էլ չկար յեվրոպական մայր ցամաքում պատերազմելու, այլ հարկավոր էր ծովի վրա կենտրոնացնել բոլոր ձիգերը՝ Անգլիայի վտանգութիւններէրց իր գաղութները պաշտպանելու համար: Իսկ յեթե նա այլ կերպ վարվեց, ապա այստեղ գարձայլ մեղավոր էր անխուսափելի տիկ. Պոմպադուրը, վոր ցանկանում էր իր «սիրելի ընկերուհի» Մարիա-Թերեզային

* Ուրիշները, սակայն, ասում են, վոր մեղավոր էր վոչ թե Սուրբիզը այլ Բրոլլին, վորը չտպանեց ընկերոջը, չցանկանալով նրան մասնակից անել հաղթանակի փառքին: Մեզ համար դա վոչ մի նշանակութիւն չունի, վորովհետեւ վոչ մի բանով չի փոխում գործը:

սիրաշահել: Յոթնամյա պատերազմի հետևանքով՝ Ֆրանսիան զրկվեց իր լավագույն գաղութներից, և այդ, անկասկած, մեծապես ազդեց նրա անտեսական հարաբերութիւններին գարգացման վրա: Կանացի անախտութիւնն այստեղ մեր գեմն և յեղնում անտեսական զարգացման ազդեցիկ «գործոնի» զերում:

Պետք են արդեօք ուրիշ որինակներ: Բերենք մեկն էլ, վորը գուցե ամենից ապացուցիչն է: Նույն յոթնամյա պատերազմի ժամանակ՝ 1761 թ. ոգոստոսին, ավտարիական գորքերը, Միլեդիայում միանալով սուսական գորքերին, Շարիհաուրի մոտ շրջապատեցին Ֆրիդրիխին: Նրա զրութիւնը հուսահատական էր, բայց գաշնակիցները դանդաղում էյին հարձակվելու, և գեներալ Բուտուրլինը քսան որ թշնամու գեմ կանգնելուց հետո նույնիսկ միանգամայն հեռացավ Միլեդիայից, թողնելով այստեղ իր ուժերի լոկ մի մասը, վորպես սթանգակութիւն ավտարիական գեներալ Լաուզոնի: Լաուզոնը գրավեց Շվիցդինցը, վորի մոտ կանգնած էր Ֆրիդրիխը: Բայց այս հաջողութիւնը սակավարժեք էր: Իսկ յեթե Բուտուրլինն ունենար ավելի վճռական բնավորութիւն: Յեթե գաշնակիցները հարձակվեյին Ֆրիդրիխի վրա, ժամանակ չտալով նրան իր բանակատեղում խրամատելու: Հնարավոր է, վոր նրանք գլխովին ջարդելին նրան, և նա ստիպված լիներ յենթարկվելու հաղթողների բոլոր պահանջներին: Յեզվ այս տեղի ունեցավ հազիվ մի քանի ամիս նրանից առաջ, յերբ մի նոր պատահականութիւն՝ Յեղիսարեթ թագուհու մահը միանգամից ու մեծապես փոխեց իրերի զրութիւնը՝ Ֆրիդրիխի համար բարենպաստ իմաստով: Հարց և ծագում. թնչ կլիներ, յեթե Բուտուրլինն ունենար ավելի շատ վճռականութիւն, կամ յեթե նրա տեղը լիներ Սուվորովի նման մի մարդ:

«Փատալիստ» պատմագիրներին հայացքները գննելիս՝ Սենտ-Բեֆը արտահայտել է մի այլ նկատառում ևս, վորի վրա նույնպես պետք է ուշադրութիւն գարձնել: Մինչեյի «Ֆրանսական հեղափոխութեան պատմութեան» մասին գրած այն հոդվածում, վորից մենք արգեն մեջբերում ենք արել, նա ապացուցում էր, վոր Ֆրանսական հեղափոխութեան ընթացքն ու յեղքը պայմանավորված էյին վոչ միայն այն ընդհանուր պատճառներով, վորոնք նրան առաջ էյին բերել, և վոչ միայն այն կրքերով, վոր նա իր հերթին առաջ էր բերում, այլև բազմաթիվ մանր

յերևույթներով, վորոնք վրիպում են հետախուզողի ուշադրու-
թյունից և նույնիսկ բոլորովին չեն մտնում հասկապես այսպես
կոչվող հասարակական յերևույթների շարքը: «Այն ժամանակ,
յերբ այդ (հասարակական յերևույթներից առաջացած) կրքերը
գործում էին,—գրում էր նա,—բնության ֆիզիկական ու ֆի-
զիոլոգիական ուժերը նույնպես անգործ չէին. քարը շարունա-
կում էր յենթարկվել ծանրության ուժին, արյունը չիբ դադա-
րում յերակներին մեջ շրջան անելուց: Մթնե զեպքերի ընթացքը
չիբ փոխվի, յեթե, դիցուք, Միբարոն չմեռներ տենդից. յեթե
պատահաբար ընկած աղյուսը կամ ապուլլեքոսիական կաթվածը
սպաներ Ռոբեսպիերին. յեթե գնդակը տապալիբ Բոնապարտին:
Յեվ մթնե գուք սիրտ կանեք պնդելու, վոր նրանց վախճանը
նույնը կլիներ: Իմ յենթադրածների նման պատահականություն-
ների բավարար քանակի զեպքում այդ վախճանը կարող էր
բոլորովին հակառակը լինել այն վախճանին, վորը, ձեր կարծի-
քով, անխուսափելի յեր: Իսկ չե վոր յես իրավունք ունեմ նման
պատահականություններ յենթադրելու, վորովհետե գրանք չեն
բացառում վոչ հեղափոխության ընդհանուր պատճառները և վոչ
այդ ընդհանուր պատճառներից առաջացած կրքերը»: Այնուհետև
նա բերում է հայտնի դիտողությունն այն մասին, թե պատմու-
թյունը միանգամայն այլ կերպ կընթանար, յեթե կլեոպատրայի
քիթը մի քիչ ավելի կարճ լիներ, և յեղրափակման մեջ, ընդու-
նելով, վոր Մինյեյի հայացքի պաշտպանության համար շատ
բան կարելի յե ասել, նա մի անգամ ևս մատնանշում է, թե
ինչու՞ն է այդ հեղինակի սխալը: Մինյեն սոսկ միայն ընդհա-
նուր պատճառների ներգործությանն է վերագրում այն հե-
տևանքները, վորոնց առաջացմանը նպաստել են նույնպես բազ-
մաթիվ ուրիշ մանր, մութ ու աննկատելի պատճառներ. նրա
կարուկ միտքն ասես չի ուզում ընդունել այն բանի գոյությունը,
ինչի մեջ նա չի տեսնում կարգ ու օրինահամակերպություն:

VI

Հիմնավոր են արդյոք Սենտ-Բեվի աւարկությունները: Թվում
է, թե նրանցում ճշմարտության վորոշ մասնիկ կա: Սակայն
ինչպիսի... Այդ մասնիկը վորոշելու համար ամենից առաջ քննենք
այն միտքը, թե մարդը կարող է «իր կամքի հանկարծակտն»

«ճիւղներով» զեպքերի ընթացքի մեջ մտցնել մի նոր ուժ, վորն
ընդունակ լինի նշանակելիորեն փոխելու այդ ընթացքը: Մենք
միքանի օրինակ բերինք, վորոնք, ինչպես մեզ թվում է, լավ
են պարզաբանում այդ միտքը: Խորանանք այդ օրինակները
մեջ:

Ամենքին հայտնի յե, վոր Լյուդովիկ XV-ի թագավորու-
թյան օրով ռազմական գործը Ֆրանսիայում ավելի ու ավելի
ընկնում էր: Ինչպես Անրի Մարտենն է նկատում, յոթնամյա
պատերազմի ժամանակ ֆրանսական զորքերը, վորոնց հետևից
մշտապես թրև էին գալիս բազմաթիվ հասարակաց կանայք,
առևտրականներ ու ծառաներ, և վորոնց մեջ յերեք անգամ
ավելի սայլածիբ կային, քան հեծյալներ, ավելի շուտ հիշեց-
նում էին Գարեհի ու Գսերքսեոի հորդաները, քան Թյուրեննի
ու Գուստավ Ադոլֆի բանակները *): Արխենհոլցն ասում է այդ
պատերազմի իր գրած պատմության մեջ, թե պահակ նշանակ-
ված ֆրանսական սպաներն իրենց հանձնված պոստերը հաճախ
լքում էին պարելու գնալով մերձակա վայրերից մեկում, և
պետերի հրամանները կատարում էին միայն այն ժամանակ,
յերբ այդ հարկավոր ու հարմար էին համարում: Ռազմական
գործի այտորինակ խղճալի գրությունը պայմանավորված էր
ազնվականության անկումով,—վորը, սակայն, շարունակում էր
բանակի բոլոր բարձր պաշտոնները գրավել,—և արագորեն իր
քայքայմանը մոտեցող «հին կարգի» ընդհանուր կազմալուծու-
մով: Միայն այս քնդիանուր պատճառները լիովին բավական
էին յոթնամյա պատերազմին Ֆրանսիայի համար անշահավետ
ընթացք տալու համար: Բայց կասկածից վեր է, վոր Սուբիզի
նման զենեքալների անընդունակությունը ֆրանսական բանակի
համար ել ավելի բազմապատկեց անհաջողության շանտերը, վո-
րոնք ընդհանուր պատճառներով էին պայմանավորված: Իսկ
վորովհետև Սուբիզը կանգուն էր մնում շնորհիվ տիկ. Պոմպա-
դուրի, ուստի անհրաժեշտ է ընդունել, վոր սնափառ մարկիզուհին
մեկն էր այն «գործոններից», վորոնք յոթնամյա պատերազմի
ժամանակ նկատելի չափով ուժեղացրել էին ընդհանուր պատ-
ճառները՝ Ֆրանսիայի համար անբարենպաստ ազդեցությունը
իրերի գրության վրա:

*) «Histoire de France», 4-ème édition, t. XV, p. 520—521.

Մարկիզուհի դը Պոմպապուերն ուժեղ եր վոչ թե իր սեփական ուժով, այլ նրա կամքին յենթարկված արքայի իշխանությամբ: Կարելի՞ յե արդյոք ասել, թե Լյուդովիկ XV-ի բնավորությունը ճիշտ այնպիսին եր, ինչպիսին նա անպայմանորեն պետք է լիներ ըստ Ֆրանսիայի հասարակական հարաբերությունների զարգացման ընդհանուր ընթացքի: Վոչ, այդ զարգացման միևնույն ընթացքով հանգերձ նրա տեղ կարող եր գտնվել մի ուրիշ արքա, վորն այլ կերպ վերաբերվեր կանանց: Սենտ-Բեռլը կասեր, վոր դրա համար բավական կլիներ մութ ու աննկատելի ֆիզիոլոգիական պատճառների ներգործությունը: Յեվ նա իրավացի կլիներ: Բայց յեթե այդպես ե, ուրեմն դուրս ե դալիս, վոր այդ մութ ֆիզիոլոգիական պատճառները, յոթնամյա պատերազմի ընթացքին ու վախճանին ազդելով, դրանով ել ազդեցին Ֆրանսիայի նաև հետագա զարգացմանը, վորն ուրիշ կերպ կընթանար, յեթե յոթնամյա պատերազմը չզրկեր Ֆրանսիային նրա գաղութների մեծ մասից: Հարց ե ծագում, արդյոք այս յեզրակացությունը չի՞ հակասում հասարակական զարգացման որինանամակերպության հասկացողությանը:

Վոչ, ամենևին: Մասնանշված դեպքերում վորքան ել անկատար է անձնական առանձնատկությունների ազդեցությունը, վոչ նվազ անկասկած ե նաև այն, վոր նա կարող եր տեղի ունենալ միայն սվյալ հաստատկապան պայմանների ժամանակ: Ռոսբախի ճակատամարտից հետո Ֆրանսացիները ստակալի գայրացել եյին Սուրբդի հովանավորուհու դեմ: Վերջինս ամեն որ բազմաթիվ անանուն նամակներ եր ստանում՝ սպառնալիքներով ու վիրավորանքներով լի: Այդ խիստ հուզում եր տիկ. Պոմպապուերին. նա սկսեց անքնությունից տանջվել *): Բայց այնուամենայնիվ նա շարունակում եր ոժանդակել Սուրբդին: 1762 թ. նա իր նամակներից մեկում նշելով Սուրբդին, վոր վերջինս չարդարացրեց իր վրա դրված հույսերը, ավելացնում եր. «Մալայն մի վախեցեք վոչնչից, յես կհոգամ ձեր շահերը և կաշխատեմ հաշտեցնել ձեզ արքայի հետ» **): Ինչպես տեսնում եք, նա չզիջեց հասարակական կարծիքին: Իսկ ինչ՞ու չզիջեց: Հավանորեն նրա համար, վոր այն ժամանակվա Ֆրանսական հասարա-

*) Տես «Mémoires de madame du Haliffet». Paris 1824, էջ 181.

***) Տես «Lettres de la marquise de Pompadour», Londres 1772, t. I.

կությունը հնարավորություն չուներ նրան զիջումների հարկադրելու: Իսկ ինչ՞ու այն ժամանակվա Ֆրանսական հասարակությունն այդ անել չեր կարող: Դրանում նրան արգելք եր լինում իր կազմակերպությունը, վորն, իր հերթին, կախված եր Ֆրանսիայի այն ժամանակվա հասարակական ուժերի հարաբերակցությունից: Հետևապես, վերջին հաշվով, այդ ուժերի հարաբերակցությամբ ե, վոր բացատրվում ե այն հանգամանքը, վոր Լյուդովիկ XV-ի բնավորությունն ու նրա սիրուհիների քմահաճույքները կարողանում եյին Ֆրանսիայի ճակատագրի վրա այդորինակ ցավալի ազդեցություն ունենալ: Չե վոր յեթե կանացի սեռի նկատմամբ թուլությամբ հատկանշվել վոչ թե արքան, այլ արքայական մի վորեև խոհարար կամ ճիապան, ապա այդ վոչ մի պատմական նշանակություն չեր ունենա: Պարզ ե, վոր բանն այստեղ վոչ թե թուլության մեջ ե, այլ այն մարդու հասարակական դիրքի մեջ, վոր այդ թուլությամբ տառապում ե: Ընթերցողը հասկանում ե, վոր այս դատողությունները կարող են կիրառվել նաև վերը բերված բոլոր որինակների նկատմամբ: Այս դատողությունների մեջ հարկավոր ե փոխել միայն այն, ինչ յենթակա յե փոփոխման, որինակ՝ Ֆրանսիայի տեղ դնել Ռուսաստանը, Սուրբդի փոխարեն՝ Բուսուերլինին և այլն: Ուստի մենք չենք կրկնի այդ դատողությունները:

Դուրս ե դալիս, վոր անհատները, շնորհիվ իրենց բնավորության ավյալ առանձնատկությունների, կարող են հասարակության ճակատագրի վրա ազդել: Յերբեմն ազդեցությունը նույնիսկ խիստ նշանակելի յե լինում, բայց ինչպես նման ազդեցության հնարավորությունը, նույնպես և նրա սահմանները, վորոշվում են հասարակության կազմակերպությամբ, նրա ուժերի հարաբերակցությամբ: Անհատի բնավորությունը հասարակական զարգացման «գործն» ե հանդիսանում միայն այնտեղ, միայն այն ժամանակ և միայն այն չափով, վորտեղ, յերբ և վորչափով նրան այդ թույլ են տալիս հասարակական հարաբերությունները:

Մեղ կարող են նշել, վոր անձնական ազդեցության չափերը կախված են նաև անհատի ձիրքերից: Մենք դրան կհամաձայնենք: Սակայն անհատն իր ձիրքերը կարող ե յերևան բերել այն ժամանակ միայն, յերբ հասարակության մեջ դրա համար

անհրաժեշտ դերը գրավի: Ինչո՞ւ Ֆրանսիայի ճակատագիրը կարող էր զտնդել մի մարդու ձեռքում, վոր զուրկ էր հասարակութեանն սպասավորելու վորևէ ընդունակութեանից ու ցանկութեանից: Վարովհետև դա յեր նրա հասարակական կազմակերպութեանը: Այդ կազմակերպութեամբ էլ յուրաքանչյուր ավյալ ժամանակ վորոշվում են այն դերերը, հետևապես, նաև այն հասարակական նշանակութեանը, վորոնք կարող են վիճակվել շնորհալի կամ ապաշնորհ անհատների:

Բայց յեթե անհատների դերերը վորոշվում են հասարակութեան կազմակերպութեամբ, ապա այդ դերերով պայմանավորված նրանց հասարակական ազդեցութեանն ինչ ձևով կարող է հակասել հասարակական զարգացման որինհամակերպութեան հասկացողութեանը: Նա վոչ միայն չի հակասում գրան, այլ և նրա ամենավառ պատկերավորումներից մեկն է հանդիսանում:

Բայց այստեղ ահա թե ինչ պետք է նկատել: Անհատների հասարակական ազդեցութեան՝ հասարակական կազմակերպութեամբ պայմանավորված հնարավորութեանը այսպես կոչված պատահականությունների համար դուռ էր բացում՝ ազդելու ժողովուրդների պատմական ճակատագրի վրա: Լյուդովիկ XV-ի հեշտասիրութեանը նրա որդանիզմի վիճակի անհրաժեշտ հետևանքն էր: Բայց Ֆրանսիայի զարգացման ընդհանուր ընթացքի առնչութեամբ այդ վիճակը պատահական էր: Մինչդեռ նա, ինչպես մենք արգեն սասցինք, առանց Ֆրանսիայի հետագա ճակատագրի վրա ազդելու չմնաց և ինքն էլ մտավ այն պատճառների շարքը, վորոնք իրենցով պայմանավորեցին այդ ճակատագիրը: Միբարոյի մահ պատճառեցին, իհարկե, լիովին որինհամակերպ պատողութեան պրոցեսները: Բայց այդ պրոցեսների անհրաժեշտութեանը բղխում էր վոչ թե Ֆրանսիայի զարգացման ընդհանուր ընթացքից, այլ հուշակավոր հոեաորի որդանիզմի վորոշ մասնավոր առանձնահատկութեաններից և այն ֆիզիկական պայմաններից, վորոնց որով նա վարակվեց: Ֆրանսիայի զարգացման ընդհանուր ընթացքի առնչութեամբ այդ առանձնահատկութեաններն ու այդ պայմանները պատահական են հանդիսանում: Այնինչ Միբարոյի մահն ազդեց հեղափոխութեան հետագա ընթացքի վրա և մտավ այն պատճառների շարքը, վոր իրենցով պայմանավորեցին այդ ընթացքը:

Ել ավելի ապշեցուցիչ է պատահական պատճառների ներգործութեանը Ֆրեդրիխ II-ի վերը բերված որինհակում, վորը ծայրահեղ դժվարին դրութեանից դուրս յեկավ միայն Բուաուրլինի անվճռականութեան շնորհիվ: Բուաուրլինի նշանակումը նույնիսկ Ռուսաստանի զարգացման ընդհանուր ընթացքի առնչութեամբ կարող էր պատահական լինել, այս բառի մեր վորոշած իմաստով, իսկ Պրուսիայի զարգացման ընդհանուր ընթացքի հետ նա, իհարկե, վոչ մի առնչութեան չունեց: Այնինչ հավանականութեանից զուրկ չէ այն յենթադրութեանը, թե Բուաուրլինի անվճռականութեանը հուսահատական դրութեանից փրկեց Ֆրեդրիխին: Յեթե Բուաուրլինի տեղը Սուվորովը լիներ, այն ժամանակ Պրուսիայի պատմութեանը բուցե այլ կերպ ընթանար: Բանից դուրս է գալիս, վոր պետութեանների ճակատագիրը յերբեմն կախված է լինում պատահականութեաններից, վորոնք կարելի յե անվանել յերկրորդ ասիճանի պատահականություններ: «In allem Endlichen ist ein Element des Zufälligen», — ասում էր Հեգելը (ամեն վախճանականի մեջ պատահականի տարր կա): Գիտութեան մեջ մենք գործ ունենք միմիայն «վախճանականի» հետ, ուստի կարելի յե ասել, վոր նրա կողմից ուսումնասիրվող բոլոր պրոցեսներում պատահականութեան տարր կա: Արդյոք սա չի՞ բացառում յերևույթների գիտական իմացութեան հնարավորութեանը: Վոչ: Պատահականությունը հարաբերական մի բան է: Նա յերևան է գալիս անհրաժեշտ պրոցեսների հատման կետում միայն: Յեվրոպացիների յերևան գալը Ամերիկայում Մեքսիկայի ու Պերուի բնակիչների համար պատահական էր այն իմաստով, վոր այդ յերկրների հասարակական զարգացումից չեր բղխում: Իսկ միջին դարերի վերջում արևմուտյան յեվրոպացիներին տիրած ծովագնացութեան մոլութեանը պատահականութեան չեր. պատահականութեան չեր այն հանգամանքը, վոր յեվրոպացիների ուժը հեշտութեամբ ընկճեց անդացիների դիմադրութեանը: Նաև պատահական չեյին Մեքսիկայի ու Պերուի՝ յեվրոպացիների կողմից՝ նվաճվելու հետևանքները. այդ հետևանքները վերջիվերջո վորոշվեցին վորպես յերկու ուժերի՝ մեկ կողմից նվաճված յերկրների անտեսական գրութեան և մյուս կողմից՝ նվաճողների անտեսական գրութեան համագործ: Իսկ այդ ուժերը, ինչպես և նրանց համագործը, միան-

գամայն կարող են խիստ զիտական հետազոտութեան առարկա լինել:

Յոթնամյա պատերազմի պատահականութեանը մեծ ազդեցութեամբ ունեցան Պրուսիայի հետագա պատմութեան վրա: Բայց նրանց ազդեցութեանը բնավ այդչեք չեն լինի, յետեւ նրանք Պրուսիային զարգացման այլ առտիճանի վրա դրանք: Պատահականութեանը հետեւանքներն այստեղ ևս վորողիցին վորպես յերկու ուժերի՝ մեկ կողմից Պրուսիայի սոցիալ-քաղաքական վիճակի և մյուս կողմից նրա վրա ազդող յիվրոպական պետութեանը սոցիալ-քաղաքական վիճակի համադրութեամբ: Հետեւապես, այստեղ ևս պատահականութեանը մագաչալի անգամ չի խանգարում յերեւոյթների զիտական ուսումնասիրմանը:

Այժմ մենք զիտենք, վոր անհատները հաճախ մեծ ազդեցութեամբ են ունենում հասարակութեան ճակատագրի վրա, բայց վոր այդ ազդեցութեանը վորողում և նրա ներքին կառուցվածքով և նրա վերաբերմունքով դեպի այլ հասարակութեանները: Բայց դրանով դեռ սպասված չեն պատմութեան մեջ անհատի ունեցած դերի հարցը: Մենք պետք և նրան մոտենանք նաև այլ կողմից:

Մենտ-Բեվը կարծում էր, թե իր նշած տեսակի մանր ու մութ պատճառների բավարար թիվ լինելու դեպքում Ֆրանսական հեղափոխութեանը կհարողանար ունենալ մի վախճան, վոր հակադիր լինելու մեր դիտցած վախճանին: Այդ խոշոր սխալ է: Ինչպիսի խորամտ հյուսվածք էլ կազմելու լինելին մանր հոգեբանական ու ֆիզիոլոգիական պատճառները, նրանք վոչ մի դեպքում չեն վերացնի այն խոշոր հասարակական կարիքները, վորոնք առաջացրին Ֆրանսական հեղափոխութեանը. իսկ քանի այդ կարիքները մնային առանց բավարարվելու, Ֆրանսիայում հեղափոխական շարժումը չէր դադարի: Վորպեսզի նրա վախճանը հակադիր լինելու այն վախճանին, վոր տեղի ունեցավ իրականութեան մեջ, հարկավոր էր այդ կարիքները փոխարինել նրանց հակադիր այլ կարիքներով, իսկ այդ, հասկանալի չէ, յերբեք ի վիճակի չեն լինի անելու մանր պատճառների և վոչ մի զուգորդութեան:

Ֆրանսական հեղափոխութեան պատճառները գտնվում էյին հասարակական հաղթանակի հատկութեանը, իսկ Մենտ-Բեվի յենթադրած մանր պատճառները կարող էյին բուն

զբաժ լինել առանձին անհատների ամեհատկամ առանձնահատկութեանը մեջ միայն: Հասարակական հարաբերութեանը վերջին պատճառը արտադրողական ուժերի վիճակի մեջ է: Նա առանձին անձնավորութեանների անհատական առանձնահատկութեաններից և կախված թերևս այդպիսի անձնավորութեանների՝ տեխնիկական կատարելագործումների, գյուտերի և հայտնաբերումների ավելի կամ պակաս ընդունակութեաններ ունենալու իմաստով: Մենտ-Բեվն այդպիսի առանձնահատկութեաններ չունեն նկատի: Իսկ ամեն այլ առանձնահատկութեաններով չի պատկերվում առանձին անձնավորութեանների անմիջական ազդեցութեանը արտադրողական ուժերի վիճակի, հետեւապես, նաև այն հասարակական հարաբերութեանների վրա, վորոնք այդ ազդեցութեանով պայմանավորված են, այսինքն՝ սնտեսակամ հաղթանակների: Տվյալ անհատն ինչպիսի առանձնահատկութեաններ էլ ունենա, չի կարող վերացնել տվյալ տնտեսական հարաբերութեանները, քանի նրանք համապատասխանում են արտադրողական ուժերի տվյալ վիճակին: Բայց անհատի անհատական առանձնահատկութեանները նրան շատ թե քիչ պիտանի չեն դարձնում տվյալ տնտեսական հարաբերութեանների հիման վրա աճող հասարակական կարիքների բավարարման համար, կամ այդպիսի բավարարմանը հակադրելու համար: XVIII դարավերջի Ֆրանսիայի կենսական հասարակական կարիքը հնացած քաղաքական հիմնարկներն ուրիշ, նրա տնտեսական նոր կառուցվածքին համապատասխանող հիմնարկներով փոխարինելն էր: Այն ժամանակվա ամենաակնավոր ու ոգտակար հասարակական գործիչները հենց նրանք էյին, ովքեր մյուս բոլորից ավելի ընդունակ էյին նպատակելու այդ ամենակենսական կարիքի բավարարմանը: Յենթադրենք, թե Միրբառն, Ռոբեսպյերն ու Բոնապարտն էյին այդ մարդիկը: Ի՞նչ կլինել, յետեւ վաղաժամ մահը Միրբառնի չհեռացնել քաղաքական բեմից: Մահամահազրական միապետութեան կուսակցութեան ավելի յերկար ժամանակ կառավարներ իր խոշոր ուժը, ուստի հանրապետականներին նրա ցույց տված զիմադրութեան ավելի յեռանդուն կլինել: Բայց միայն այդ: Վոչ մի Միրբառն այն ժամանակ չէր կարող հանրապետականների հաղթանակի տալն առնել: Միրբառն ուժն ամբողջովին հիմնված էր ժողովրդի համադրանքի ու վրա-

ահաւթյան վրա, իսկ ժողովուրդը հանրապետութեան եր ձգտում, վերովհետև արքունիքը նրան գրգռում եր հին կարգերի իր համառ պաշտպանութեամբ: Յեթե միայն ժողովուրդը համովի եր, վեր Միրաբոն չի համակրում նրա հանրապետական ձգտումներին, նա ինքը կզաղարեր Միրաբոնին համակրելուց, և այն ժամանակ մեծ հետտորը կկորցնեն գրեթե ամեն մի ազգեցութուն, իսկ ապա, հավանորեն, զոհ կգնար այն նույն շարժմանը, վոր նա զուր կաշխատեր կտեսնեն: Մոտավորապես նույնը կարելի յե ասել նաև Ռոբեսպիերի մասին: Յենթադրենք, վոր իր կուսակցութեան մեջ նա միանգամայն անփոխարինելի ուժ եր ներկայացնում: Բայց նա, համենայն դեպս, այդ կուսակցութեան միակ ուժը չեր: Յեթե աղյուսի պատահական հարվածն սպաներ նրան, ասենք, 1793 թ. հունվարին, ապա նրա տեղը կընեն, ինարկե, մի ուրիշը, և թեկուզ այդ ուրիշն ամեն իմաստով ել նրանից ավելի ցած լիներ, այնուամենայնիվ, դեպքերը կընթանային այն նույն ուղղութեամբ, վորով նրանք ընթացան Ռոբեսպիերի որով: Այսպես, որինակ, ժիրոնդիստները հավանորեն այս դեպքում ես չեյին խուսափի պարտութեանից, բայց հնարավոր ե, վոր Ռոբեսպիերի կուսակցութեանը մի քիչ ավելի շուտ գրկվեր իշխանութեանից, այնպես վոր մենք այժմ կխոսեյինք վոչ թե տերմիդորի, այլ Ֆլորիսի, պրերիալի կամ մետիզորի սեակցիայի մասին: Վոմանք, զուցե, ասեն, թե Ռոբեսպիերն իր անողոք տեսարիզմով արագացրեց, և վոչ թե դանդաղեցրեց իր կուսակցութեան անկումը: Մենք այստեղ չենք քննի այդ յենթադրութեանը, այլ կընդունենք, վորպես թե նա կատարելապես հիմնավոր ե: Այդ դեպքում պետք ե յենթադրել, վոր Ռոբեսպիերի կուսակցութեան անկումը տեղի կունենար, տերմիզորի փոխարեն, Ֆրուկաիդորի, կամ վանդեմյերի, կամ բրյուսմերի ընթացքում: Կարճ. նա տեղի կունենար, թերևս, ավելի վաղ, իսկ զուցե և ավելի ուշ, բայց, այնուամենայնիվ, անպայման տեղի կունենար, վորովհետև ժողովրդի այն խավը, վորի վրա հենվում եր այդ կուսակցութեանը, բնավ պատրաստ չեր յերկար ժամանակ իշխելու: Իսկ Ռոբեսպիերի յեռանդուն աշակցութեամբ յերևան յեկած հասկանքներին «հակադիր» հետևանքների մասին համենայն դեպս խոսք ել չեր կարող լինել:

Նրանք չեյին կարողանա յերևան գալ նաև այն դեպքում,

յեթե գնդակը տաղալեր Բոնապարտին, ասենք, Արկուի ճակատամարտում: Այն, ինչ արեց նա իտալական և այլ արշավանքների ժամանակ, ուրիշ դեներալներ ել կանեյին: Նրանք, հավանորեն, յերևան չեյին բերի այնպիսի ձիրքեր, ինչպես նա, և նման փայլուն հաղթանակներ չեյին տանի: Բայց Ֆրանսական հանրապետութեանն, այնուամենայնիվ, հաղթանակող դուրս կգար այն ժամանակվա իր պատերազմներից, վորովհետև նրա զինվորներն անհամեմատ ավելի լավ եյին, քան յեվրոպական բոլոր զինվորները: Ինչ վերաբերում ե բրյուսմերի 18-ին և նրա ունեցած ազգեցութեանը Ֆրանսիայի ներքին կյանքի վրա, ապա այստեղ ես դեպքերի ընդհանուր ընթացքն ու վախճանք, հավանորեն, բոս եյուրյան նույնը կլինեյին, ինչ վոր Նապոլեոնի որով: Տերմիզորի իննին մահացու հարվածված հանրապետութեանը մեռնում եր դանդաղ մահով: Դիրեկտորիան չեր կարողանում վերականգնել կարգը, վորին այժմ ամենից ավելի ծարավի յեր բարձր դասերի տիրապետութեանից ազատված բուրժուազիան: Կարգը վերականգնելու համար հարկավոր եր գլավ բուրժ, ինչպես Միլեան եր արտահայտվում: Սկզբում կարծում եյին, թե բարերար թրի դերը կխաղա գեներալ Փուրդանը, իսկ յերը նա սպանվեց Նովի մոտ, սկսեցին խոսել Մորոյի, Մակդոնալի, Բեռնարտի մասին*): Բոնապարտի մասին խոսել սկսեցին հետագայում, իսկ յեթե նա սպանված լիներ Փուրդանի նման, ապա նրա մասին բնավ չեյին ել հիշի և առաջ կբաշխին մի վորեև այլ «թուր»: Ինքնըստինքյան հասկանալի յե, վոր մի մարդ, վորին դեպքերը բարձրացնում են դիրտատորի կոչման, իր հերթին պետք ե անխոնջ առաջ ձգտեր դեպի իշխանութեանը, յեռանդուն կերպով այս ու այն կողմը հրմշակելով ու անխնայ կոխկրտելով բոլորին, ովքեր իր ճամբան փակում եյին: Բոնապարտը յերկաթե յեռանդ ուներ, և նա վոչինչ չեր խնայում իր նպատակներին հասնելու համար: Բայց բացի նրանից ել այն ժամանակ քիչ չեյին յեռանդուն, սազանդավոր ու փռոտսեր յեռամոլները: Այն տեղը, վոր նրան հաջողվեց գրավել հավանորեն, չղրավված չեր մեա: Յենթադրենք, թե մի այլ գեներալ, վոր հասներ այդ տեղին, ավելի խաղաղասեր լիներ, քան Նա-

*) La vie en France sous le premier Empire par le vicomte de Broc, Paris 1895, p. p. 35—36 և հետ:

պօլեօնը, վոր նա չըմբոստացներ իր դեմ ամբողջ Յեվրոպան, ուստի և մեռներ Թյուրքերիում, և վոչ թե սուրբ Հեղինեյի կղզում: Այն ժամանակ Բուրբոնները Ֆրանսիա բնավ չեյին վերադառնա. նրանց համար նման հետևանքն, իհարկե, «հալաղիք» կլիներ այն հետևանքին, վոր իրոք ստացվեց: Սակայն իր առնչութեամբ գեպի Ֆրանսիայի ամբողջ ներքին կյանքը այդ հետևանքը քիչ բանով կտարբերվեր իրականից: «Լավ թուրք», կարգը վերականգնելով ու բուրժուազիայի տիրապետութեանն ապահովելով, շուտով կձանձրացներ նրան իր զորանոցային սովորութեաններով ու իր բռնակալութեամբ: Կոկովեր ազատամիտ շարժում՝ նման այն շարժման, վոր տեղի ուներ սեստավրացիայի ժամանակ,—պայքարն աստիճանաբար կտաքանար, իսկ վորովհետև «լավ թերերը» զիջողականութեամբ չեն աչքի ընկնում, ուստի գուցե առաքինի Լյուի-Ֆիլիպն իր քնքուշ սիրած ազգականների գահին նստեր վոչ թե 1830, այլ 1820 կամ 1825 թվին: Դեպքերի ընթացքի բոլոր այսպիսի փոփոխութեանները կարողանում եյին մասամբ ազդել Յեվրոպայի հետագա քաղաքական, իսկ սրա միջոցով նաև տնտեսական կյանքի վրա: Բայց հեղափոխական շարժման վերջնական վախճանն այնուամենայնիվ վոչ մի գեպքում «հակադիր» չէր լինի իտիական վախճանին: Ազդեցիկ անհատներն իրենց խելքի և բնավորութեանն առանձնահատկութեանների շնորհիվ կարող են փոխել դեպքերի անհատական կետերը և նրանց վորոք մասնավոր հետևանքները, բայց չեն կարող փոխել նրանց ընդհանուր ուղղությունը, վորն ուրիշ ուժերով և վորոշվում:

VII

Բացի այդ, պետք է նկատել նաև ահա թե ինչ: Մեծ անհատների պատմութեան մեջ ունեցած դերի մասին դատելիս մենք զրեթե միշտ գոհ ենք դառնում մի վորոշ ոպտիկական պարանքի, վորը ընթերցողին մատնանշելն ոգտակար կլինի:

Հասարակական կարգը փրկող «լավ թրի» գերում հրապարակ գալով՝ Նապոլեոնը դրանով էլ այդ դերից հեռացրեց մյուս բոլոր գեներալներին, վորոնցից վոմանք այդ դերը գուցե նույնպես կամ զրեթե նույնպես խաղային, ինչպես և նա: Քանի վոր յեռանդուն զինվորական կառավարչի հասարակական կարիքը

բավարարված էր, հասարակական կազմակերպությունը մյուս բոլոր զինվորական տաղանդների առաջ փակեց զինվորական կառավարչի տեղը հասցնող ուղին: Այդ կազմակերպության ուժն աննպաստ ուժ դարձավ այդ տեսակի այլ տաղանդների յերևան գալու համար: Դրա շնորհիվ էլ տեղի յե ունենում այն ոպտիկական պատրանքը, վորի մասին մենք խոսեցինք: Նապոլեոնի անձնական ուժը մեզ խիստ չափազանցրած է յերևում, վորովհետև մենք նրա հաշվին ենք վերագրում այն ամբողջ հասարակական ուժը, վոր նրան առաջ քաշեց ու նեցուկ յեղավ: Նա մի ինչ-վոր միանգամայն բացառիկ բան է թվում, վորովհետև նրան նման մյուս ուժերը հնարավորությունից իրականություն չդարձան: Յեվ յերբ մեզ ասում են. ինչ կլիներ, յեթե Նապոլեոնը չլիներ, ապա մեր յերևակայությունը խանգարվում է, և մեզ թվում է, թե առանց նրան բոլորովին չէր կարողանա տեղի ունենալ այն ամբողջ հասարակական շարժումը, վորի վրա եյին հիմնվում նրա ուժն ու ազդեցությունը:

Մարդկութեան մտավոր զարգացման պատմութեան մեջ մի անհատի հաջողութեանը անհամեմատ ավելի հաղվադեպ է խանգարում մյուսի հաջողութեանը: Բայց այնտեղ էլ մենք ազատ չենք մատնանշված ոպտիկական պատրանքից: Յերբ հասարակութեան տվյալ դրութեանը նրա հոգևոր արտահայտչների առաջ վորոշ խնդիրներ է դնում, դրանք ակնավոր գլուխների ուշադրութեանը զրավում են մինչև այն ժամանակ, յերբ իրենց հաջողվում է լուծել այդ խնդիրները: Իսկ յերբ այդ նրանց հաջողվում է, նրանց ուշադրութեանն ուղղվում է այլ առարկայի վրա: Տվյալ A տաղանդը խնդիրը լուծելով, հենց դրանով էլ B տաղանդի ուշադրութեանն այդ արգեն լուծված խնդրից ուղղում է գեպի այլ խնդիր: Յեվ յերբ ձեզ հարցնում են. ինչ կլիներ, յեթե A-ն մեռներ X խնդիրը գեռ չլուծած, մենք յերևակայում ենք, թե հասարակութեան մտավոր զարգացման թելը կխզվեր: Մենք մոտանում ենք, վոր A-ի մահվան գեպքում խնդիրը լուծելուն կարող էր ձեռք զարնել B-ն, կամ C-ն, կամ D-ն, և վոր այդպիսով մտավոր զարգացման թելն անխզելի կմնար, չնայած A-ի վաղաժամ կորստին:

Վորպեսզի վորոշ տեսակի տաղանդի տեր մարդը այդ տաղանդի շնորհիվ գեպքերի ընթացքի վրա մեծ ազդեցություն

ձեռք բերի, անհրաժեշտ է, վոր յերկու պայման ուղարկանվի: Առաջին. նրա տաղանդը պետք է նրան մյուսներէջ ավելի համապատասխանող դարձնի տվյալ դարաշրջանի հասարակական կարիքներին. յեթե Նապոլեոնն իր սաղմական հանձարի փոխարեն Բեթհովենի յերաժշտական շնորհքն ունենար, ապա նա, իհարկե, կայսր չեր դառնա: Յերկրորդ. գոյութիւնն ունեցող հասարակական կարգը չպետք է փակի այն անհատի ուղին, վոր ունի հենց այդ ժամանակի համար անհրաժեշտ ու ոգտակար տվյալ առանձնահատկութիւնը: Նույն Նապոլեոնը կմեռներ վորպէս քիչ հայտնի գեներալ կամ վորպէս զնգապետ Բոնապարտե, յեթե հին ուժիմը Ֆրանսիայում գոյութիւնն ունենար ելի յութանառնչինգ տարի եւ*) : 1789 թվին Դավուն, Դեղեն, Մարմոնն ու Մակդոնալը պողպորուչիկներ էյին. Բեռնարտը՝ սերժանտ, մայր. Հոշը, Մարտն, Լեֆեվրը, Պիշեգրյուն, Նեյը, Մասենը, Մյուրտարը, Սուլար—յեթրասպաններ էյին. Ոժերոն՝ սրավարժարան ուսուցիչ. Լաննը՝ ներկարար. Հուվիյոն Սեն Սիրը՝ ղերատան. Ժուրգանը՝ ցրիչ, Բեսայերը՝ սափրիչ. Բրյունը՝ գրագար. Ժուրերն ու Ժյունոն՝ իրավաբանական ֆակուլտետի ուսանողներ. Կլեբերը՝ հարաբարագետ, Մարայն մինչև հեղափոխութիւնը զինվորական ծառայութեան մեջ չեր**):

Յեթե հին ուժիմը գոյութիւնն ունենար մինչև մեր օրերը, ապա այժմ մեզնից վոչ վորի մտքով անգամ չեր անցնի, թե անցյալ դարի վերջին Ֆրանսիայում միջանի դերասաններ, դրաշարներ, սափրիչներ, ներկարարներ, իրավաբաններ, ցրիչներ և արավարժութեան ուսուցիչներ զինվորական տաղանդներ էյին՝ վորպէս հնարավորութիւններ***):

*) Հնարավոր է, վոր այն ժամանակ Նապոլեոնը զնար Ռուսաստան, որ նա ուզում էր գնալ հեղափոխութեանից միտնի տարի առաջ: Այստեղ նա աչքի կընկներ, հովանորեն, տաճիկների կամ կովկասյան լեռնահաններին դեմ մղված ճակատամարտերում, բայց այստեղ վոչ վոր չեր մտածի, վոր այն խեղճ, բայց ընդունակ սպան բարենպաստ պայմաններում կարող էր աշխարհի տերը դառնալ:

**) Տես Histoire de France par V. Duruy, Paris 1893, t. II, pp. 524—25.

***) Լյուզովիկ XV-ի որով յերրորդ դասի միայն մի ներկայացուցիչ՝ Շեվերը կարողացավ հասնել գեներալ-լեյտանանտի աստիճանին: Լյուզովիկ XVI-ի որով ավելի եւս զժամաբացվել էր այդ դասի մարդկանց զինվորական կարգերն: Տես Rambeaud, Histoire de la civilisation française sixième édition, t. II, p. 226.

Ստեղծալը նկատում է, վոր Տիցիանի հետ միաժամանակ, այսինքն՝ 1477 թ. ծնված մարդը կկարողանար քառասուն տարի ապրել Ռաֆայելի և Լեոնարդո-դա-Վինչիի հետ, վորոնցից առաջինը մեռել է 1520, իսկ յերկրորդը՝ 1519 թվին, վոր նա յերկար տարիներ կկարողանար անցկացնել Կոստլիոյի հետ, վորը մեռել է 1534 թվին, և Միքել-Անջելոյի հետ, վորն ապրել է մինչև 1563 թիվը, վոր նա կարող էր յերեսունչորս տարեկանից վոչ ավելի լինել, յերբ մեռավ Ջիորջիոնին, վոր նա կարող էր ծանոթ լինել Տրնտորետոյի, Բասսանոյի, Վերոնեզեյի, Հուլիոս Ռոմանոյի և Անդրեյ դել-Մարտոյի հետ, վոր, մի խոքով, նա բոլոր խոշոր նկարիչների ժամանակակիցը կլիներ, բացառութեամբ նրանց, ովքեր պատկանում են Բոլոնյան դպրոցին, վորբ մի ամբողջ դար ուշ յերևան յեկավ*): Ճիշտ նույնպէս կարելի յէ ասել, վոր Վոտերմանի հետ միևնույն տարում ծնված մարդն անձամբ կարող էր ճանաչել Հոլանդիայի գրեթե բոլոր խոշոր նկարիչներին**), իսկ Շեքսպիրի հասակակիցն ապրում էր մի ամբողջ շարք սկանավոր գրամատուցներին հետ միաժամանակ***):

Վաղուց արդեն նկատված էր, վոր տաղանդներն առաջանում են ամենուրեք և ամեն ժամանակ, վորտեղ և յերբ գոյութիւնն ունեն նրանց զարգացման համար բարենպաստ հասարակական պայմաններ: Այդ նշանակում է, վոր իրականութեան մեջ դրսևորված յուրաքանչյուր տաղանդ, այսինքն՝ հասարակական ուժ դարձած ամեն մի տաղանդ, հասարակական հարաբերութեանի արգասիք է: Բայց յեթե այդ այդպէս է, ապա հասկանալի

*) Histoire de la Peinture en Italie, Paris 1899, p.p. 23—25.
**) 1608 թվականին ծնվել են Թերբուրգը, Բրուսելը և Ռեմբրանդը, 1610-ին՝ Ալբրիտն Վան-Ոստադեն և Ֆերդինանդ Բոլը, 1615-ին՝ Վան-դեր-Հելստը և Փերրար-Իսուն, 1620-ին՝ Վոտերմանը, 1621-ին՝ Վերնիքսը, Նվերդիկոնը և Պայնակերը, 1624-ին՝ Բերնիսը, 1629-ին՝ Պաուլ Պոտտերը 1626-ին՝ Յան Ստեյնը, 1630-ին՝ Ռյուխտգելը և Մետսուն, 1637-ին՝ Վան-դեր-Հելդենը, 1638-ին՝ Հորեման, 1639-ին՝ Ալբրիտն Վան-դեր-Վելդեն:
***) «Շեքսպիրը, Բյուսոնը, Ֆլեթչերը, Զոնսոնը, Ուեստերը, Մետսին-չերը, Ֆորդը, Միդլլոնսոնը և Հելյուզը, միաժամանակ կամ իրար հետից յերևան դարով, նոր սերունդ են հանդիսանում, վորը, շնորհիվ իր բարենպաստ զրույթյան, փարթամորեն ծաղկել է այն հողի վրա, վոր նախապատրաստված էր նախորդ սերնդի ճեղքերով»: Տես, «Histoire de la littérature anglaise», Paris 1863, t. I, p. 468.

յե, թե ինչու տաղանդավոր մարդիկ, ինչպես մենք ասել ենք, կարող են փոխել միայն դեպքերի անհասանելի կերպարանքը, և վոչ թե ընդհանուր ուղղութիւնը. նրանք իրենք գոյութիւն ունեն միայն շնորհիվ այդպիսի ուղղութեան. յեթե՞ այդ ուղղութիւնը չի կորցնուի, նրանք յերբեք չեն կորցնի այն շնորհը, վառ բաժանում և հնարավորութիւնը իրականութեան:

Ինքնըստինքյան հասկանալի յե, վոր տաղանդը տաղանդից տարբեր է լինում: «Յերբ քաղաքակրթութեան զարգացման մեջ նոր քայլը կյանքի յե կոչում արվեստի մի նոր սեռ,—արդարացիորեն ասում է Տենը,—յերևան են գալիս հասարակական միտքը կիսով չափ արտահայտող աստիճանի տաղանդներ, վորոնք բոլորովում են նույն միտքը կատարելութեամբ արտահայտող մեկ կամ յերկու հանճարի շուրջը*): Յեթե Իտալիայի սոցիալ-քաղաքական և հոգևոր զարգացման հետ չկապված վորևէ մեխանիկական կամ ֆիզիոլոգիական պատճառներ դեռ մասնուէ ժամանակ սպանելին Ռաֆայելին, Միքել-Անջելոյին և Լեոնարդո-դա-Վինչիին, ապա իտալական արվեստը պակաս կատարյալ կլիներ, բայց նրա զարգացման ընդհանուր ուղղութիւնը Վերածնութեան դարաշրջանում կմնար նույնը: Ռաֆայելը, Լեոնարդո-դա-Վինչիին և Միքել-Անջելոն չեն ստեղծել այդ ուղղութիւնը. նրանք հանգիստացել են միայն նրա լավագույն արտահայտիչները: Ճիշտ է, հանճարեղ մարդու շուրջը սովորաբար ամբողջ դպրոց է ստեղծվում, ըստվորում նրա աշակերտներն աշխատում են յուրացնել նրա ամենամանր ձևերն անգամ. ուստի և այն բացը, վոր կմնար Վերածնութեան շրջանի իտալական արվեստի մեջ Ռաֆայելի, Միքել-Անջելոյի և Լեոնարդո-դա-Վինչիի վաղահաս մահվան հետևանքով, ուժեղ ազդեցութիւն կունենար նրա հետագա պատմութեան յերկրորդական շատ առանձնահատկութիւնների վրա: Բայց այդ պատմութիւնն էլ ըստ ելութեան չեր փոխվի, յեթե միայն վորևէ այլ ընդհանուր պատճառներով վորևէ ելական փոփոխութիւն չառաջանար Իտալիայի հոգևոր զարգացման ընդհանուր ընթացքի մեջ:

Հայտնի յե, սակայն, վոր քանակային տարբերութիւնները վերջիվերջո վորակայինի յեն փոխվում: Այդ ճիշտ է ամենուրեք, հետևաբար, ճիշտ է նաև պատմութեան մեջ: Արվեստի

մեջ տվյալ հոսանքը կարող է բոլորովին մնալ առանց քիչ թե շատ նշանավոր արտահայտութեան, յեթե հանդամանքների անբարենպաստ դասավորումն իրար հետևից խլի միջանի այնպիսի տաղանդավոր մարդիկ, վորոնք կկարողանային նրա արտահայտիչները դառնար: Բայց այդպիսի մարդկանց վաղաժամ կորուստն այդ հոսանքի արվեստային արտահայտութեանը կխանգարի միայն այն դեպքում, յեթե նա բավականաչափ խորը չէ՝ նոր տաղանդներ առաջ քաշելու համար: Իսկ վորովհետև գրականութեան և արվեստի մեջ ամեն մի տվյալ ուղղութեան խորութիւնը վորոշվում է նրա նշանակութեամբ այն դասակարգի կամ խավի համար, վորի ճաշակներն է նա արտահայտում, և այդ դասակարգի կամ խավի հասարակական դերով, ուստի և այստեղ ամեն ինչ, վերջին հաշվով, կախված է հասարակական զարգացման ընթացքից ու հասարակական սւժերի հարաբերակցութեանից:

VIII

Յեվ այսպես՝ ղեկավար մարդկանց անձնական առանձնահատկութեաններն իրենցով վորոշում են պատմական դեպքերի անհատական կերպարանքը, և պատահականութեան տարրը, մեր մատնանշած իմաստով, միշտ վորոշ դեր է խաղում այդ դեպքերի ընթացքում, վորի ուղղութիւնը վերջին հաշվով վորոշվում է այսպես կոչված ընդհանուր պատճառներով, այսինքն՝ իսկապես արտադրողական ուժերի զարգացմամբ և արտաբերութեան հասարակատնտեսական պրոցեսի մեջ մարդկանց ունեցած փոխադարձ հարաբերութիւններով: Պատահական յերևույթներն ու նշանավոր մարդկանց անձնական առանձնահատկութեաններն անհամեմատ ավելի նկատելի յեն, քան խորն ընկած ընդհանուր պատճառները: Տասնութերորդ դարը քիչ է մտահոգվել այս ընդհանուր պատճառներով և պատմութեանը բացատրել և պատմական գործիչներին գիտակցական արարքներով ու «կրքերով»: Այդ դարի փիլիսոփաները պնդում էին, թե պատմութեանը կարող էր կատարելապես այլ ուղիներով ընթանալ ամենաչնչին պատճառների ազդեցութեամբ, որինակ՝ շնորհիվ այն հանգամանքի, վոր վորևէ կառավարչի գլխում վորևէ «ատոմ» կարող էր չարութիւնն անել (մի նկատառում, վոր մեկ անգամ չէ, վոր արտահայտված է *Système de la Nature*-ի մեջ):

*) Տեն, «Histoire de la littérature anglaise», Paris 1863, t. I, p. 5.

Գատմական գիտութեան մեջ նոր ուղղութեան պաշտպաններն սկսեցին ապացուցել, Վոր պատմութեանը չէր կարող այլ կերպ ընթանալ, քան իրոք նա ընթացել է՝ անկախ վերևէ «ատմներից»։ Զգուշով վորքան կարելի յի ավելի լավ ընդգծել ընդհանուր պատճառների ներգործութեանը, նրանք անուշազեր եյին թողնում պատմական գործիչների անձնական առանձնահատկութեաններին նշանակութեանը։ Ըստ նրանց դուրս եր գալիս, Վոր պատմական դեպքերը մաղաչափ անգամ չէյին փոխվի, յեթե այս կամ այն անձը փոխարինվէյին ուրիշ, ավելի կամ պակաս ընդունակ, անձերով*)։ Բայց քանի մենք թույլ ենք տալիս նման յեյթադրութեան անել, անհրաժեշտորեն պետք է խոստովանենք, Վոր պատմութեան մեջ անձնական տարբ քաղաքականութեաննք, Վոր պատմական շարժման ընդհանուր պատճառների, ընդհանուր որենքների ներգործութեանը։ Այդ այն ծայրահեղութեանն եր, Վոր բնավ տեղ չէր թողնում ճշմարտութեան այն մասնիկի համար, Վոր գտնվում եր հակադիր հայացքի մեջ։ Բայց հենց այդ պատճառով ել հակադիր հայացքը շարունակում եր գոյութեան Վորոշ իրավունք վերապահել իրեն։ Այս յերկու հայացքների բաղխումն ընդունեց անտիսոմիայի ձև, Վորի առաջին անդամն եյին ընդհանուր որենքները, իսկ յերկրորդը՝ անհատների գործունեութեանը։ Անտիսոմիայի յերկրորդ անդամի տեսակետից պատմութեանը հանդիսանում եր պատահականութեանների հասարակ մի հյուսվածք. առաջին անդամի տեսակետից թվում եր, թե պատմական դեպքերի անհատական գծերն անգամ ընդհանուր պատճառների ներգործութեամբ եյին պայմանավորված։ Բայց յեթե դեպքերի անհատական գծերը պայմանավորվում են ընդհանուր պատճառների ազդեցութեամբ ել կախված չեն պատմական գործիչների անձնական հատկութեաններից, ապա դուրս է գալիս, Վոր այդ գծերը վերացվում են բնականաբար պատճառներից ել չեն կարող փոխվել, ինչպէս ել փոխվելու

*) Այսինքն՝ դուրս եր գալիս, Վոր յերք նրանք սկսում եյին դատել պատմական դեպքերի որինհամակերպութեան մասին իսկ յեր նրանցից Վորմանք պարզապէս նկարագրում եյին այդ յերկույթները, ապա նրանք հաճախ անձնական տարբին նույնիսկ չափազանցած նշանակութեան եյին տալիս։ Բայց այժմ մեզ նրանց պատմվածքները չեն հետաքրքրում, այլ դատութեանները։

լինեն այդ գործիչները։ Այսպիսով թերիւս ստանում է ֆալսափասեկան բնույթ։

Այդ հանգամանքը չէր վրիպել նրա հակառակորդների ուշադրութեանից։ Սենտ-Բեվը Մինյեյի պատմական հայացքները համեմատում եր Բոսսյուէյի պատմական հայացքների հետ։ Բոսսյուէն կարծում եր, թե այն ուժը, Վորի ներգործութեամբ տեղի յեն ունենում պատմական դեպքերը, վերից է գալիս, թե դեպքերն աստվածային կամքի արտահայտութեանն են հանդիսանում։ Մինյեն այդ ուժը փնտում եր մարդկային կրքերի մեջ, Վորոնք պատմական դեպքերում դրսևորվում են բնութեան մեջ, Վորոնք անողորմութեամբ ու անփոփոխելիութեամբ։ Բայց նրանք յերկուսն ել պատմութեանը նայում եյին՝ Վորպէս այնպիսի յերկույթներին շղթայի վրա, Վորոնք Վոչ մի դեպքում այլ լինել չէյին կարող։ նրանք յերկուսն ել ֆատալիստներ են. այս կողմից փիլիսոփան մոտիկ եր քահանային (le philosophe se rapproche du prêtre)։

Այդորինակ կշտամբանքը հիմնավոր եր մնում մինչև այն ժամանակ, քանի հասարակական յերկույթներին որինհամակերպութեան ուսմունքը դեպքերի վրա պատմական ակնավոր գործիչների ունեցած անհատական առանձնահատկութեանների ազդեցութեանը հավասարեցնում եր զերոյի։ Յեկ այդ կշտամբանքը պետք է ել ավելի ուժեղ տպավորութեան գործեր, քանի Վոր նոր դպրոցի պատմագիրները, տասնութերորդ դարի պատմագիրների ու փիլիսոփաների նման, մտադկային բնութեանը համարում եյին գերագույն ինստանցիան, Վորից բղխում ել Վորին յեյթարկվում եյին պատմական շարժման բոլոր բնդանուր պատճառները։ Վորովհետև Ֆրանսական հեղափոխութեանը ցույց տվեց, Վոր պատմական դեպքերը մարդկանց միայն գիտակցական արարքներով չէ Վոր պայմանավորվում են, ուստի Մինյեն, Գիգոն ել նույն ուղղութեան այլ գիտնականներ առաջին կարգն եյին քաշում կեբերի ազդեցութեանը, Վորոնք հաճախ իրենցից դեն են գցում գիտակցութեան ամեն մի վերահսկողութեան։ Բայց յեթե կրքերը հանդիսանում են պատմական դեպքերի վերջին ուսմենաընդհանուր պատճառը, ինչո՞ւ ուրեմն իրավացի չէ Սենտ-Բեվը, Վորը պնդում է, թե Ֆրանսական հեղափոխութեանը կարող եր ունենալ այնպիսի մի վախճան, Վոր հակադիր լիներ

այն վախճանին, վորի մասին մենք գիտենք, յեթե դանվեյին գործիչներ, վորոնք ընդունակ լինեյին Ֆրանսական ժողովրդին ներշնչելու այնպիսի կրքեր, վոր հակադիր լինեյին այն կրքերին, վորոնք նրան հուզում եյին: Մինչին կասեր. վորովհետև այլ կրքեր այն ժամանակ չեյին կարող հուզել Ֆրանսացիներին ըստ մարդկային բնության իսկ հատկությունների: Վորոշ իմաստով այդ ճիշտ կլիներ: Սակայն այդ ճշմարտությունը կունենար ֆատալիտական ուժեղ յերանգ, վորովհետև նա հավասարազոր կլիներ այն դուռթին, թե մարդկության պատմությունն իր բոլոր մանրամասնություններով նախորոշված է մարդկային բնության ընդհանուր հատկություններով: Փատալիզմն այստեղ հանդես կգար՝ վորպես հետևանք անհատական չքացման՝ բնդհանուրի մեջ: Ասենք, նա հենց միշտ էլ նման չքացման հետևանք է հանդիսանում: Ասում են. «յեթե բոլոր հասարակական յերևույթներն անհրաժեշտ են, ապա մեր գործունեյությունը վոչ մի նշանակություն չի կարող ունենալ»: Այդ ճիշտ մտքի սխալ ձևակերպումն է: Պետք է ասել. յեթե ամեն ինչ արվում է բնդհանուրի միջոցով, ապա յեզակին, իսկ այդ թվում նաև իմ ջանքերը, վոչ մի նշանակություն չունեն: Այդպիսի յեզրակացությունը ճիշտ է, միայն թե նրանից սխալ են ոգտվում: Նա վոչ մի իմաստ չունի պատմության նկատմամբ յեղած արդի մատերիալիտական հայացքի վերաբերմամբ, վորի մեջ տեղ կա նաև յեզակիի համար: Բայց նա հիմնավոր եր սետտավրացիայի ժամանակների Ֆրանսական պատմագիրների հայացքների նկատմամբ:

Ներկայումս մարդկային բնությունը չի կարելի արդեն համարել պատմական շարժման վերջին և ամենաընդհանուր պատճառը. յեթե մարդկային բնությունը մշտական է, ապա նա չի կարող բացատրել պատմության չափազանց փոփոխական ընթացքը, իսկ յեթե նա փոխվում է, ապա ակներև է, վոր նրա փոփոխություններն իրենք պայմանավորված են պատմական շարժումով: Ներկայումս մարդկության պատմական շարժման վերջին ու ամենաընդհանուր պատճառ պետք է ճանաչել արտադրողական ուժերի զարգացումը, վորոնցով պայմանավորվում են հետևողական փոփոխությունները մարդկանց հասարակական հարաբերությունների մեջ: Այս ընդհանուր պատճառի կողքին գոր-

ծում են հատուկ պատճառները, այսինքն՝ պատմական միջավայրը, վորի մեջ տեղի յե ունենում տվյալ ժողովրդի արտադրողական ուժերի զարգացումը, և վորն ինքը վերջին ինտուսնցիայում ստեղծվել է ուրիշ ժողովուրդների նույն ուժերի զարգացմամբ, այսինքն՝ միևնույն ընդհանուր պատճառով:

Վերջապես, հատուկ պատճառների ազդեցությունը լրացվում է յեզակի պատճառների ազդեցությամբ, այսինքն՝ հասարակական գործիչների անհատական առանձնահատկությունների և ուրիշ «պատահականությունների» ազդեցությամբ, վորոնց շնորհիվ զեպքերը, վերջապես, օտանում են իրենց անհատական կերպարանք: Յեզակի պատճառները չեն կարող արմատական փոփոխություններ առաջացնել այն ընդհանուր ու հատուկ պատճառների ազդեցության մեջ, վորոնցով բացի այդ պայմանավորվում են յեզակի պատճառների ազդեցության ուղղությունն ու թահմանները: Բայց, այնուամենայնիվ, անկասկած է, վոր պատմությունը կունենար այլ կերպարանք, յեթե նրա վրա ազդած յեզակի պատճառները փոխարինված լինեյին նույն կարգի ուրիշ պատճառներով:

Մոտոն ու Լամպրելստը մինչև այժմ էլ կանգնած են մարդկային բնության տեսակետի վրա: Լամպրելստը կտրականորեն և շատ անգամ հայտարարել է, վոր, իր կարծիքով, պատմական յերևույթների հիմնական պատճառը սոցիալական պսիխիկան է հանդիսանում: Այդ մեծ սխալ է, և այդպիսի սխալի շնորհիվ հասարակական կյանքի վողջ գումարը նկատի առնելու ինքնըստինքյան շատ գովելի ցանկությունը կարող է հասցնել լուկ անբովանդակ, թեպետ և փափրիկ եկլեկտիզմի կամ—ավելի հետևողականներին—մտքի ու զգացմունքի համեմատական նշանակության մասին կարելիցի արած դատողություններին:

Բայց դառնանք մեր նյութին: Մեծ մարդը մեծ է վոչ թե նրանով, վոր նրա անհատական առանձնահատկությունները խոշոր պատմական զեպքերին անհատական կերպարանք են հաղորդում, այլ նրանով, վոր նա ունի այնպիսի առանձնահատկություններ, վորոնք նրան առավել ընդունակ են դարձնում ծառայիլու իր ժամանակի հասարակական այն մեծ պահանջներին, վորոնք առաջացել են ընդհանուր ու հատուկ պատճառների ազդեցության տակ: Կարելիք հերոսների մասին իր գրած հայտնի

աղխատութեան մեջ մեծ մարդկանց սկսողներ (Beginners) և ան-
վանում: Այդ շատ հաջող կոչում է: Մեծ մարդն հենց սկսող է
հանդիսանում, վորովհետև մյուսներից ավելի հեռուն է տեսնում
և ուրիշներից ավելի ուժեղ է կամենում: Նա լուծում է հասարա-
կութեան մտավոր զարգացման նախորդ ընթացքի կողմից հեր-
թի դրված գիտական խնդիրները, նա մատնանշում է հասարա-
կական հարաբերութիւնների նախորդ ընթացքով ստեղծված
նոր հասարակական կարիքները, նա իր վրա յետ վերցնում այդ
կարիքների բավարարման նախաձեռնութիւնը: Նա հերոս է:
Հերոս՝ վոչ այն իմաստով, վոր իբր թե կարող է կանգնեցնել
կամ փոխել իրերի բնական ընթացքը, այլ այն իմաստով, վոր
նրա գործունեութիւնը այդ անհրաժեշտ ու անգիտակցական
ընթացքի գիտակցական ու ազատ արտահայտութիւնն է հան-
դիսանում: Նրա մեջ է նրա ամբողջ նշանակութիւնը, դրանումն
է նրա ամբողջ ուժը: Բայց դա վիթխարի նշանակութիւն է,
ստեղծելու ուժ:

Բիւսմարկն ասում էր, թե մենք չենք կարող պատմութիւն
կերտել, այլ պետք է սպասենք, մինչև վոր նա կատարվի: Սա-
կայն ո՞վ է պատմութիւն կերտողը: Նրա կերտողը հասարակա-
կան մարդն է, վորը նրա յեզակի «գործուն» է: Հասարակական
մարդն ինքն է ստեղծում իր, այսինքն՝ հասարակական հարա-
բերութիւնները: Բայց յետեւ նա սովյալ ժամանակ ստեղծում է
հենց այսպիսի և վոչ ուրիշ հարաբերութիւններ, ապա, հասկա-
նալի յետ, այդ տեղի յետ ունենում վոչ առանց պատճառի, այդ
պայմանավորվում է նրա արտադրողական ուժերի վիճակով:
Վոչ մի մեծ մարդ չի կարող հասարակութեան վրին փաթաթել
այնպիսի հարաբերութիւններ, վորոնք առդեմ չեն համապա-
տասխանում կամ քեռևս չեն համապատասխանում այդ ուժերի
վիճակին: Այս իմաստով նա, իրոք, չի կարող պատմութիւն
կերտել և այս դեպքում նա իզուր առաջ կգցեր իր ժամացույցը,
նա չէր արագացնի ժամանակի ընթացքը և հետ չէր շրջի այն:
Այստեղ կամպրեխար կատարելապես իրավացի յետ, նույնիսկ իր
հզորութեան զազաթնակետին գտնվելով հանդերձ, Բիսմարկը
չէր կարող Գերմանիան հետ դարձնել դեպի բնական տնտեսու-
թիւնը:

Հասարակական հարաբերութիւններն ունեն իրենց տրա-

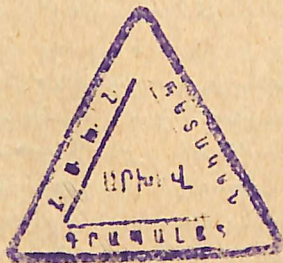
մարանութիւնը, քանի մարդիկ գտնվում են սովյալ փոխադարձ
հարաբերութիւնների մեջ, նրանք անպայմանորեն զգալու յեն,
մտածելու ու վարվելու հենց այս կերպ, և վոչ այլ կերպ: Այս
տրամաբանութեան դեմ ևս դուր պետք է պայքարեր հասարա-
կական գործիչը, իրերի բնական ընթացքը (այսինքն՝ հասարա-
կական հարաբերութիւնների նույն այդ տրամաբանութիւնը)
նրա բոլոր ջանքերն ի չիք կդարձնել: Բայց յետ յետ գիտեմ,
թե վոր ուղղութեամբ են փոխվում հասարակական հարաբերու-
թիւնները շնորհիվ այն սովյալ փոփոխութիւնների, վոր կա-
տարվում են արտադրութեան հասարակա-տնտեսական պրոցեսի
մեջ, ապա յետ գիտեմ նույնպէս, թե վոր ուղղութեամբ կփոխվի
նաև սոցիալական պոիտիկան, հետևաբար, յետ հնարավորութիւն
ունեմ նրա վրա ազդելու: Ազդել սոցիալական պոիտիկայի վրա,
նշանակում է ազդել պատմական դեպքերի վրա: Հետևաբար,
վորոշ իմաստով յետ, այնուամենայնիվ, կարող եմ պատմութիւն
կերտել և կարիք չունեմ սպասելու, մինչև նա «կերտվի»:

Մոնոն յետեւաբար է, թե պատմութեան մեջ իրոք կարևոր
դեպքերն ու անհատները կարևոր են սոսկ վորպէս հիմնարկների
ու տնտեսական պայմանների զարգացման նշաններ ու սիմբոլ-
ներ: Սա արդարացի, թեպէտ և շատ անճշգրիտ արտահայտված
միտք է, բայց հենց վորովհետև այդ միտքն արդարացի յետ, ու-
տի անհիմն բան է մեծ մարդկանց գործունեութիւնը հակա-
դրել հիշյալ հիմնարկների ու պայմանների «դանդաղ շարժմանը»:
«Տնտեսական պայմանների» ավելի կամ պակաս դանդաղ փոփո-
խութիւնը հասարակութեանը պարբերաբար դնում է իր հիմ-
նարկներն ավելի կամ պակաս արագութեամբ վերափոխելու ան-
հրաժեշտութեան մեջ: Այսպիսի վերափոխութիւնը յետք է «ինքն
իրեն» չի կատարվում. նա միշտ պահանջում է մարդկանց միջա-
մտութիւնը, վորոնց առաջ, այսպիսով, հասարակական մեծ
խնդիրներ են ծառայում: Մեծ գործիչներ ել հենց նրանք են
կոչվում, ովքեր մյուսներից ավելի յետ աջակցում դրանց լուծ-
մանը: Իսկ իսկզբի լուծել՝ չի նշանակում սոսկ «սիմբոլ» կամ
«նշան» լինել այն բանի, թե ինչիւրը լուծված է:

Մեկ թվում է, թե Մոնոն իր հակադրումն արել է գլխա-
վորապէս այն պատճառով, վոր հափշտակվել է «դանդաղ» հա-
ճելի բառով: Ժամանակակից շատ եվրոպացի տնտեսագիտիկներ են

այդ բառիկը: Հոգեբանորեն հասկանալի յի նման կրքոտությունը.
նա անհրաժեշտորեն ծնվում է չափավորության և ճշտաօրրության
բարեմիտ միջավայրում... Իսկ սրամաքանորեն նա քննադատու-
թյան չի դիմանում, ինչպես այդ ցույց տվեց Հեգելը:

Յեվ միայն «սկզբներին», միայն «մեծ» մարդկանց համար
չէ, վոր բաց է գործունեություն լայն դաշտը: Նա բաց է նրանց
բոլորի համար, ովքեր աչք ունեն տեսնելու, ահանջ՝ լսելու և
սիրտ՝ իրենց մերձավորներին սիրելու համար: Մեծ հասկացո-
ղությունը հարաբերական հասկացողություն է: Բարոյական
իմաստով մեծ է ամեն վոք, ով, ավետարանի արտահայտու-
թյամբ, «դիցե զհոգի յուր վասն բարեկամաց յուրոց»:

Փարզմանիչ Լ. Արովյան
Խմբագիր Ա. Հարենց
Տեխն. խմբ. Ս. Խաչատրյան
Սրբագրիչ Վ. Զիգեյման
Կոնտրոլ սրբագրիչ Լ. Արովյան

Դրավիտի լիազոր № 4—2482, հրատ. № 642,

Պատվեր № 11, տիրաժ 10.000

Թղթի չափսը 62×94¹/₁₆ (38.480 տպ. նիշ 1 տպ. մամուլում)

3¹/₂ տպ. մամուլ, 1³/₄ թերթ թուղթ,

Հանձնվել է արտագրություն 20/1 1939 թ.

Ստորագրվել է արտագրելու 3/III 1939 թ.

Գինը 75 Կ.

Պետհրատ—Քաղաքական գրականություն հրատարակչություն
ապարան, Յերեան, Ալլահվերդյան № 65

30

ՀՀ Ազգային գրադարան

NL0928146

19 МАР. 1939

134

ԳԻՆԸ 75 Կ.

11

28628

Г. В. ПЛЕХАНОВ
К ВОПРОСУ О РОЛИ
ЛИЧНОСТИ В ИСТОРИИ

Аригва—Издательство полит. литературы.
Ереван, 1989